Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың шай-мес-политикалыг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 209 (14931) 1992 чылдың октябрь 28, среда

Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

ЧАА БАНК ДУГАЙЫНДА

Москва, октябрь 26. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Г. Талалаев).

Борис Ельцин Гайдарның Чазаанга идеген, бүзүрел артпышаан, ынчалза-даа кабинеттің составынга өскерилгелер туруп болур деп санап турар. Оон дугайында ол Американың сан-хөө-банк бөлүктериниң төлөөлекчилери-биле ужуражылгага дыңнаткан. «Российжи реформаларның чорудулгазы чайгылыш чок артарэ деп Президент онзалап демдеглээн. Ужуражылгага Россия-америк инвестиция банкызын тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Ол-ла хүн Президент ол банкыны тургузарының дугайында Чардыкка ат салган.

САГЛЫ ДЕЛГЕМИНДЕ ААЛ

Кадар өттүг чайлагларның одарларында хар дүжүпкен. Мээстерде харлар дыралдыр эрий бергени билдинип чыдар. Саглының калбак сарыг ховулары чаттыла берген чадыглар-даа дөг. Оон бир кыдыында ак өг түр. Кире бээривиске, Саглы малчыны Даваа оглу Саая Эрес-оолдуң аалы болду.

Ырак черде чурттап чоруур малчын улустун ажыл-амыдыралын сонуургаар-ла болгай.

— Иттер кадарып турган бис. Оларны күүне планынга киирер дээн чүве. Ынчалза-даа сатпайн барган. Ам-даа кадарбышаан бис. Беш чүс ажыг баш хураганнарны база хүлээп алган бис. Ону оглувус кадарар боор. Кыштаглаашкынга белеткелди чүгээр деп болур—дээш, хойжу кедээр дагларже көрду.

Катташкак сыгыгларлыг дагларның аразында Көжээлиг деп черде оларның кыштаа бар. Кажааларны чылыглаап. Өдекти-даа бөлген Ак-Чыраадан кескен хыыргыышты эккеп дүжүрүп турар. Сиген-даа бар. Чайын серини, довуракдоозун-даа чок, кылын оттуг арга чарык черге чайланнар. Хойлар-даа, беш чүс ажыг хураган-даа семис-шыырак. Кадарган малды семиртип алыр дээш, хойжулар каш-даа черже чайын одарлар солуп көшкен.

Мөрүнда чылдарда Саая Эрес-оол кадайы Оолак уруу Валентина-биле кады хөй сарлыкты кадарып өстүрүп чораан. Чаш хураганнарны кадарарынга база мергежээн. Хураган кадарары оларга баштайгы чылдарда берге болган. Чаш мал айгы-аңгы болуп алган, чидир маннажы-даа бээр. Сарлыктар база-ла ырап чоруп бээр. Сыннар, даглар баштарын, сирттерин теверлер. Черге хонуп кылаштажып чоруп бээр. Оларны өйлеп-өйлеп бөлер, хайгаараар. Сарлыктар кадарчызынга ырак черни кежир көөр дуран херек. Аккыр өнүг сарлыкты белен көрүп шыдавас-даа, хар-биле өнеш болганындан ындыг.

Малчын аалдың амыдырал-чуртталгазы кандыгыл? Аалдан элээн ыракта суур чедип, хлебти садып ап турарлар. Саар инектерлиг, Өрөмелиг, саржаглыг, Оозула эки-дир. Соктап чиир тараалыг. Чүгле шоодай-шоодай чиг далган херек. Бараан өртээ улгаткан-дыр. Аная муңгадаан херээ чок дээрзин өг-бүленің улузу чугаалажып орлар. Чүгле мал-маганны өстүрер болза, моон соңгаар-даа эки чурттап болур. Ажыл-иштен-не салдынып болбас диштилер.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Өвүрде Саглының хойжузу Саая Эрес-оол школачы оглу-биле.

ҮНЕЗИ КУДУЛААН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Төп банкызының баш удур санаашкыннарындан алган көөрге, чүгле бо чылдың дуртузунда Россияның акша эге хемчээлинин (рубльдин) садып алыкчы аргазының кудулаашкыны 25 катап баткан. Ол дугайын чуртта акша эргилдезинин дугайын «Труд» солунга таймылбырлап тура, Россияның Төп банкызының парлалга секретары А. Ситкин чугаалаан.

1993 чылдың, тоонгузунде-ле — 1994 чылдың эгезинде Россияга эң өскүс хемчээлдиг саазын акша 200 рубль үнелиг апаар чадавас деп, А. Ситкин айыткан. А эң улуг хемчээлдиг акша 10 муң рубль үнелиг болур чадавас. Амгы үеде бар биче хемчээлдиг саазын акшалар (1, 3, 5) билдингир-ле улуг хемчээлдиг акшаларга шуут чок кылдыр кыстырар.

Медээлер

6 РУБЛЬ ХЕВЭЭР

Аъш-чемнин өртек-үнезинин аажок дүрген өскерлип, өзе хона бээринден ындыг боор оң, өртекке хамаарыштыр үү деп-даа даап бодаашкыннар туруп келир апарган, «ол бараанның, бо чүвенин өртээ даартадан эгелеп, азы ынчап чоруй, мынчаар өзер деп турар-дыр» диген чугааларны садыг-магазиннерге, автобустарга бо-ла дыңнап болур апарган.

Ону дыңнап чораан улус тааръынмаан сеткилиң илерелдип, оон ынай канчаар улгадыр үвел, ам черле болбас бе, ат болган амыдырал бо деп удурланыр. Ол чугаа оон үнгеш, өске кижиниң кулаанга чедер, оон база оон ынай уламчылап чоруп бээр. Аъш-чем продуктулары ам база катап ынча-мынча катап улгадыр деп турар диген чугааларның, даап бодаашкыннарының тыптыр бир дөзү ол. Оларның ындыг янзылыг чугаалар үндүрүп келириниң бир чылдагааны —өртектерниң үн бүрү өзүп турары, кижилерниң сеткил-хөөнүнге оон дээп турары.

Дамчыыр чугаадан-на үнген боор. «хлеб өртээ аажок улгадыр, ам мырынай 37.38 рубль чедер, ат-ла болган чүве-дир» диген чугаалар хоорайга бо хүннерде тарай хона берген. Подольск далганындан быжырган бир хлеб — 29 рубль апаар дижи берген. Ол база дамчыыр чугаа-дыр деп чүве билдиниң чытса-даа, мындыг таварылгада, ол талазы-биле ажылдап, харыылап турар специалистерниң тодаргай харыысы чонга эргежок чугула апаар болгай, ынчангаш «Тыва хлеб үлетпүрү» бүдүүлүг каттыжыышкынындан тургустунуп турар айтырыгга тайылбыр бээрин дилээн бис. Көдээ черлерде чурттап, ажылдап турар бистің номчукуларывыска хлеб өртээнің дугайында үндезиниг медээни база чедирер сорулгалыг бис.

Хлеб өртээнің улгадыр дугайында чугаалар үндезин чок боон турар. Кызыл хоорайның магазиннериндэн подольск далганындан быжырган хлебтің бирээзин-не 6 рубль-биле бо шактарга чедир садып ап тур бис, өскен, өскерилген-даа чүве чок. Эки сорттуң далганындан бүдүрген бир хлебтің өртээ — 19 рубль 50 көнеек. Ынчап хелирге, бистің сөөлгү үеде чаңчыгып калган өртектериве өзе-даа бербээн, ол-ла деңнелинде артып турар-дыр. Москвада подольск далганындан бир хлебтің өртээ — 29 рубль боон турар. Чамдык черлерде база-ла ол хире. А бисте 6 рубль деп үстүнде чугааладывыс.

Тыва Республиканың Чазаа кижилериниң социал байдалын өөренип көрүп, оон деңнелин, байдалын барымдаалап, хлеб өртээнге дотация берип турар.

Моон соңгаар кандыг болуру амдыызында билдинмес.

«КҮЗЕЛДІҢ» СЕЗОНУ

Октябрьның 24-түн хүнүнде Улусчу чогаадылга бажыныың дөрткү каъдында бичии залга аныяктарның «Күзел» театрының күскү сезонунун ажыдышкыны болган.

Аная Тыванын телевидение болгаш янзы-бүрү солуниар ажылдакчыларындан ангыда тускай чалаткан даштыкы аалчылар: Венгриядан келген этнограф эртемденнер, Финляндияда Фини-скандинав ассоциацияның чиигине секретары профессор Хеймо Лаппалайнен болгаш Россияның телевидениезинин төлөөлери киришкен.

Театрның кыска төөгүзүн оңдуртукчузу Н. М. Ооржак чыылганнарга таныштырган. Театр тургустунун келгениден бээр үш чыл иштинде артистер үүгле боттарының үнүүшкүнүнер кылып турганы ажылдан алган акшазы-биле амыдырап турганнар. Ам күрүнеден ажыл төлевири ап эгелээн. Ол чорук артистериниң чогаадыкчы ажылынга улам дегүмчелиг деп, Н. М. Ооржак онзалап демдеглээн.

Театрда колдуунда Москвада Шукин аттыг театр училищезинин доозукчулары ажылдап турар. Тургустунга-ла каш-ла чыл болган аныяк театр боду тускай онзагай чаңчылдарлыг боон, хөйге билдинип, өзүп быжыгып келген.

Борис ОНДАР.

Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң программазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың сентябрь 25 № 136 Кызыл хоорай.

Тыванын хөгжүп орар экономиказынга бүдүрүлгенин ажыктын өстүрүп саадып турар факторларның бирээзи болза мергежилдиг кадрларның чедишпези болур деп, Тыва Республиканың Чазаа санап турар. Специалистер белеткээринге оон мөрүнүнда турган төпчүткен күүне чагының частырыглары-биле чергелештир оларны белеткээриниң эртемге үндезиленген баш удур тазыштыр көөрүнүң база планнаарының механизми чок боон келгениниң бар специалистерниң болгаш белеткел турарларның структуразында таарымча чок хуваалда-таарыштырылга тургусунган. Ындыгының түпелинде республикада улус ажыл-агыйының бүдүрүлгенин эвес адырларда специалистерниң бедик мергежилдиг кадрларының элээн чедимчелиг байдалы-биле чергелештир инженер болгаш экономика уллуг база, чижээ, микроэлектроника дээн чижектиг улус ажыл-агыйының өске-даа хөгжүп болур перспективалыг адырларынга специалистерниң хөлчок чедишпес байдалы илергей.

Тыва Республиканың Чазаа эртемге, бүдүрүлгеге, культурага чаартылгаларны боттандырып шыдаар, эртемтехниктиг дешилгени хандырар специалистерге республиканың негелдезин хандырар сорулга-биле, а ол ышкаш республиканың чурттакчы чонунун национал, культура база экономиктиг эргежыктарын барымдаалап көргеш, доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитединиң киирип кедгени Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң Программазын куштут кылдыр бадылаар.

2. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитеди национал кадрларның белеткелиниң республиканың хөй адырлыг тургузуглуг улус ажыл-агыйының адырларының хөй негелдезинге рынок харылзааларының байдалдарынга дүгжүр системазын хөгжүдерин хандырар.

3. Дээди өөредилге черлериниң администрациялары Тыва Республикага дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң Программазынга дүүштүр боттарының материал-техниктиг баазазын хөгжүдеринге акша-хөрөнгүнү тускайлаарын кол институттарын (филиалдарга) база Россия Федерациязының Өөредилге министерствозун (институтка) дамчыштыр хандырар.

4. Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу республиканың болгаш өске девискээрлериниң дээди өөредилге черлериниче тускай өөрдүнген сорулгалыг белеткелче чорудар абитуриентилериниң билиниң шынарын бедидер сорулга-биле районнар төпторинин болгаш Кызыл хоорайның школаларынга математика, физика, химия, даштыкы дылдар талазы-биле шыырак белеткелдин тускайжыткан класстарын (9-11) организастаар, а ол ышкаш техникага болгаш техниктиг эртемнерге сундулуг көдээ школачыларга Кызыл хоорайга интернаттыг техниктиг лицейни тургузар талазы-биле саналды ажылдап кылыр.

Техниктиг лицейнин өөредилге оран-савазының, интернатка орунларының база өөренирчилер санының негелде-хереглелин 1993 чылдың январь 1-ге чедир тодарадыр.

5. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитеди:

— 1993-1998 чылдарда республиканың дээди өөредилге черлериниң кадр болгаш материал-техниктиг курлавырларының быжыгын өөрин хандырар;

— 1994 чылдың сентябрь 1-ге чедир республиканың дээди өөредилге черлериниң эртем-өөредилге төвү —башкылар, гуманитарлыг болгаш техниктиг эртемниг специалистер белеткээр талазы-биле Тыванын күүне университеди кылдыр каттыларын боттандырып чорудар.

6. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонгун ажыл-биле чаңдылыгазының министерствозу Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитеди-биле кады дээди болгаш ортумак тускай эртемниг техниктиг специалистерни мергежилдер база 2000 чылга чедир чылдар аайы-биле хереглел-негелдезин 1993 чылдың январь 1-ге чедир ылавылап тодарадыр.

7. Красноярскиниң политехниктиг институдунун Тыва филиалы Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитеди-биле кады ниити-техниктиг факультетке чурттун дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаар сорулга-биле кандыг мергежилдерге студентилерни 2000 чылга чедир чылдар аайы-биле белеткээрин 1993 чылдың январь 1-ге чедир тодарадыр.

8. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитеди Тыва Республиканың Экономика министерствозу-биле кады 2000 чылга чедир кандыг дээди өөредилге черлериниң болгаш техникумнарының тудугларын чылдар аайы-биле тударының даңзызын болгаш өртек-үнезин, акшаландырарының үнер дестерин айытпышаан, 1992 чылдың ноябрь 1-ге чедир бадылаар.

9. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күүне комитединиң дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Дөрүзүнүм бирги оралакчызы

В. САЛЧАК.

ЧЫЛ БУРУНГААР

Ажыл-херээ-биле танышканым арат ажыл-агыйлыг төрел бөлүк бир өг-бүле дугайын маная чугаалап көрейн. Ооржактар ол ажылын эрткен чылын шала күскээр эгелеп, уг-шиин тып, башкартынып эгелээннер, оон бээр чыл четкен.

«Арат, тараачын ажыл-агыйын хөгжүдер аргашинектиг, күзелдиг кижилерге орук ажык чүве болганда, шыдаар-ла улус болза, быжыг шиитпирни хүлээп апкаш, хол-биле тудуп кириптип болур-ладыр. Чүүлдүг херек-тир, эртчем бүдүрүлгезинге, чоннун хереглелинге дүза, үлүүвүс-даа боон болгай, уруг-дарыг-биле сүмележип көөр бе, пенсияже үнген, ниити херекке киришпейн, олуруптар эвес» диген бодал, санал өг-бүленің деткимчезин чыл бурунгаар алганы бо. Маай Сүрүнович биле Шура Мөңге-Төреевна Ооржактар ындыг саналды үндүрүп көөрүнүң бетинде, хынамчалыг шүгдүнүп көргеннер, санаашкыннар-даа кылган: мал-маган бар, бир эвес ийи-үш өг-бүле катчын алыр болза, улам эки, малдың баш саны арбын апаар, а колла чүве — уругларының кызымза, ажыл-ишчизи, Түнелиде, шак-ла ындыг болган: төрелдер чугаалажып дугурушкаш, арга-шиизээ санап көргеш, мал-маганын каттыштырып алгаш, арат ажыл-агыйынче киргеннер. Оон даргазынга Кирилл Мазевич Ооржакты сонгуп алганнар. Ол — Ооржактарның оглу. Алыс бодуу тракторист, аныяк кижи боорга, ажыл-херекти айтып бээр кижилер база бардыр. Оон бээр бир чыл эрткенде. Кирилл Ооржак-биле ужурашканым бо. Араттар ажыл-ажынын дугайында бөгүн чүүү чугаалаар ирги үүле-ниг бүдүп турар болза, түнелге кандыг боон турарыл. Чаа херекти эгелээн улус-тур, кандыг-кандыг айтыыглар, байдалдар тургустунуп турарын сонуургаарымга, мындыг харыыны ол берди:

— Чаа кандыг-даа үүлдү эгелээрин варын болгай, белеп чүве черле кайда боор, ажыл-агыйның чаа хевирни эгелеп алырын база-ла чиик эвес херек. Чугаамны моон ынай уламчылаар мөрүнүнда, бистерниң кол-ла сорулгавыс — тараачын ажыл-агыйының продукциязын ону хереглээн кижилерге чедирери, ылангыя эткке, сүтке, сметанага, саржага хереглелди бодувустун хууда малывыстан бүдүрүп, болдунар аргазы-биле чоп хандырып болбас бис дишкен бис. Ийи таланың кайызынгаа-даа ажыктыг херекти ыылып эгелээн бис. Эгезинде черле ындыг-ла ыйнаан харын, ам элээн шуудай бердивис. Ажыл-агыйывысты «Элегес» деп адап алган бис. Ол чоокта улус-тур деп чүве билдинип-ле тур боор, ажыл-агыйывыс төвү — Элегес-Аксы суурдан ырак эвес, ол ынчаар.

Мал-маганывысты ниити херек дээш каттыштырып алган болгаш, ажыл-херээвисти эгелеп тура, күрүнеден хөөлү албадывыс. Бодувустун мал-маганывысты, арга-шиизээвисти санап көөрүүске, черле ажырбас хире болган. Боттун күжү-биле турупкаавыс ол. 180 баш хөй-ишкүлүг бис, бода малывыс — амдыызында 75 баш.

«Амдыызында ынча-дыр, бут кырынга быжыы-биле турып кээринерге дүүштүр, моон соңгаар сорулганар, планнар чүл?» — деп соңуургадым. Ажыл-херээн хүнү-биле эвес, а соң даартагы хүн, үе-биле санап, көрүп олурар улус болду. Алыс сорулга мындыг: хой, өшкүнү 500, бода малын—250 баш чедирер. Эгелеп алган болганда сайзыозар, немежиг, бурунгаарлаар алгар. Ажыл-херекчи улус баш удур көрүп алган боор-дур, деминге, аргашиизеңге бүзүрээр-дир.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы эгелеп алган кижилерге чүгле мал-маганныг болуру-биле кызыгаарлаттынмас болгай, чүү херек эвезил: машина-техника, бажыңбалгат, кажаа-хораа, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажылдың үре-түңнелдиг болурун хандырар материалдыг быжыг бааза эргежок чугула. Ол дугайын чугаалажы бээривиске, арат ажыл-агыйы тракторлуг. «ГАЗ-53» автомашиналыг болду, чиик машинаны база бар. Механик, тракторист мергежилдиг улус бар болгаш, ол бүгү үүлдериниң билдиниг ажыглап турарын Кирилл Мазевич чугаалап олурду. Бо хоюг үскүр сүттү хоорайның магазиннеринде садып турар сүтке, сметанага черле канчап деңнээр?! Ылгалдыы аажок болгай. Инек эъдни сезенге садып тур бис. Садыгжылары-выс дуңмаларывыс — Орлан биле Чечена.

Садыгдан кирген орулганы, дужаан сатканы дүктен кирген акшаны ам дээрезинде тудуг материалдары садып алырынче киириштирип турар. Чүге дизе турлаанга бажын, бажың боорда, чаңгыс эвестн тудар сорулгалыг, Чунар-бажынын тудун апкан, кажаа-хораалыг, а четтикпейн барган үүлдериве дээш, чуртталга бажыныга немештир, мал-маган чуур чер бай-бай канчаар, эзэин чоп хомудадыр боор.

Берге деп көрүп турары бир айтырыгдыг улус болду, турлаанче электри киирери. Баш удур санаашкындан алгаш көөрге, чарыгдал хөй-ле үнер, кылыр ажылдар дээш, айтыыг, шынап-ла, нарын дээрзин К. М. Ооржак тайылбырлааш, оода бо үүлге чогуур черлерден деткимче дилээр бодалдыын чугаалады.

Арат ажыл-агыйдыг Ооржактарның ажыл-ижи-биле ынчаар * таныжып, бөгүнгү ажыл-херээн чугаалажып, сорулгалары-биле таныштывыс.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы бистің республикада амыдыралдың базымыы-биле чоорту хөгжүп эгелээнин билир бис, эгезин салдынган. Чүнү-даа эгелээри, шыдаа-ла, нарын болгай, ажыл-агыйның бо хевиринче шилчип турар кижилер бергелерге таварышпайн турар эвес, таваржып турарлар. Эчизинге чедер дээш кызын турарлары база бар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының республика ассоциациязы оларга дуза көргүзериниң, деткиринің бүгү-ле арганарын, ап турар. Ажылдың чаа кандыг-даа хевири черле ындыг болгай, билир бис, бодун көргүзүп, бут кырынга турып кээп, быжыыкыже чедир, чамдыкта ол-бо деп чемелеп-дир. Аъш-чем продукциязының бүдүрүлгезинге оларның үлүү ам дээрезинде ындыг-ла улуг эвес деп чүве билдиниг, ынчалзажок оларның чурттап, ажылдап турары суурнун азы районнун деңнелинге онуу алыр болза, эскертиг элээн өскүс үүлдер бар. Ону кожахелбээ чурттап турар кижилер билир. Ажылын шуудады бергейнерниң чижээн маная база арбыны-биле киирип болур. Үстүнде чугаалааным Ооржактарның өг-бүлези оон бир бадыткалы ол деп болур. Олар арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязында бактаап кирбейн-даа турза, ниити херекке үлүүн киириштирип эгелеп.

Вера КУУЛАР.

Хууда бодал

АЖЫ-ТӨЛҮМ, КАНДЫГ ЧУРТТААР ИРГИ?

Мээң төрээн черим—Тыва. Мында чурттап чор мен. Өскээр кайнаар баар деп мен, маная кырыгыже турттааш, сөөк салыр мен. А Тывага черни садар деп турарынга сагыш-сеткилим ханызындан шуут удур мен.

Не кижи болганымда келир үеже талыйтыр көрүп, ажытөлүм сөөлүнде, өскүлей бергеш кандыг чурттаар ирги деп бодап орар-дыр мен. Че, харын, Тывага черни садып эгелээн дижик. Үндезин тыва кижилерде черни эндерс, черчери-биле садып аптар хөреңгилиг кижилер чок-ла боор деп бодаар мен. Ындыг болганда, черни садып алыр деп кызыдып турар өскө кижилерниң холунче кире бээр. Ынчан, алызында баргаш, бистің ажы-төлүвүс, оларның ажы-төлү ол кижилерниң кулдары болу бербес ирги бе? Дора дизе, чер-чурт чок арткан улус ынчан турумчуп чурттаар чер дилеп, индейлер, цыганнар ышкаш, чер кезип, өске улуска базындырып, бак карак көре бербес ирги бе дээш, чүү бодавас дээр боор. Берге-ле чүве-дир.

Горбачев чуртту удуртуп эгелээш, эде тургустунушкуннан эгелээн соонда бригада, аренда керээзи, оон ангыда чүү-чүү деп турза-турза, чоорту сандаран эгеледиеис. Коммунистиг партияны база-ла бактап-бактап, дүжүрүп каптылар. Эде тургустунушкуннан турган чүвеэн сандараашкынга чедирди.

Улуг ССРЭ-ниң чүс ажыг нация чону шупту эптиг, демниг, тодуг-догаа чурттап чордувус. Ам чүү боон турардыр? Абхазтарны грузиннер, грузиннерни абхазтар ойлаткан, ында-мында далын-бойлаа, ыы-сыы, маргылдаа-черуулдээ боон тур ышкажыл.

Аная тайбын олурар тыва ларны орус дылдыг улустуң кызып-кыйып турар деп хопчип үндүрүп түргаш, бүдүн чурттун мөрүнүнга ат-алларывыс бакыырадып кагдылар. Олар кымнар дээрзин шупту биле берген бис. Барза-барза бо сандараашкын та чүге чедире бээр чүве ийик.

Шупту чүве сандаран турда, тыва черни садар деп турлар. Че харын, алган черлерни, бүдүүлгелерни, орансаваны сатчып-даа тургай-ла бис. Чүгле төрээн черивисти садарынга чөпшээрешпээлинер. Улуу-биле дилеп тур мен.

Бүгү-ле чүве бистің боттарывыстан хонгуг хамааржырын бодап чоруулу. Бис бодогуунаан (суверениг) республикада чурттап турар болгаш боттарывыс баштай шиитпир үндүрер эргелиг болгай бис. Ынчангаш мээң идегелим чүгле боттарывыста деп билип турар мен. А Президент Ш. Д. Ооржак мээң бодалымга каттыжар боор деп аажок-ла идегээр-дир мен.

Наталья ХОВАЛЫГ.

Чаан-Хемчик район.

Чадаана хоорай.

Таныжыңар: «Элегес»-тир

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң ПРОГРАММАЗЫ

I. Программаның үндезилели болгаш ооң кол-кол үүлдери

Бистиң нинтилеливистиң экономиктиг база политиктиг системаларының эде тургустулгазы ханылаан тудум, реформаларга кол моондактар улам илдеп көстүп кел чыдар. Реформаларның баштайгы базымнары безин бистин инжилериисте чаа арга-курлавырларны, методтарны ажыглаарынга билиглери-даа, дуржулгазы-даа чедиштее ооп турарын балыткан тудар. Ол торук кадр чаарылгазын хөгжүдерин мүрнуну одурүгже идип үндүрүп турар, ол рынок экономиказының социал айтырыгларыгаа дорт холбашкан болур ужурлуг.

Тыванын хөгжүп орар экономиказынга бүдүүлгенин ажыктын өстүрериге шаптыктап, түрар факторларны сүрээзи болза мергежилдиг кадрларын чедишпези ооп турар. Бистин республикага кадр айтырының талазы-биле чоокшу үеде-ле ийи улуг бергедээшкин плереп келир: бир талазында, тодаргай категорияның кадрларының чедишгези, өске талазындан — ажыл чок торук. Ам безин республикада 12 мун ажыг ижи ажыл чоктарның санында. Рынок харылзаалаының хөгжүүрү-биле холбашкыр ажыл чок артарының айтырыы улам чалги-биле үргустунар. Ажылчын күшүнүң массалыы-биле хостаныры, мурнакчы технологияны адырларга чаа мергежилдерлиг кадрларның хөй-биле өгеттинери, рынок байдалдарында тывыгыр ажыглыйжы чорудулганын хөгүлдези — бо бүгү национал кадрлар белеткелиниң системазын чаазы-биле хевирлеп турузарын болгаш хөгжүдерин өгеп кээр.

Бо программа Тыва Республикага бедик мергежилдиг национал кадрларны 2010 ылда чедир үеде белеткээриниң сорулгаларын, стратегиязын болгаш алыс төнчү түүннелдерин тодарадыр. Ол чаа экономиктиг байдалдарда үүс черинде специалистерни истин республиканың социал, экономиктиг база эртем-техниктиг хөгжүлдезин боттандырарынга салдар чедирер шак чидыг специалистер белеткелиниң системазының реформазын көрүп турар.

Бо үеге чедир республиканга кадрлар белеткелиниң түрүүн улуг өредилге черлеринге конкурстан дашкаар шилгеп-биле өредиринин (1991 чылдан бээр — телевирлиг керээлер-биле) база республиканың бодунда дээди өредилге черлеринге (ДӨЧ), ортумак тускай өредилге черлеринге (ОТӨЧ) өредилгин кириштирип турар системазы тургустунган.

Дээди болгаш ортумак мергежилдиг специалистерни республикадан дашкаар черге белеткээри чүгле саңхөө белгеэшкининден өскүлде, өске-даа хөй факторлар-биле нарыдаттынып турар, оларның кол-колу: республиканың, ылангыя көдээ школаларының доозукчуларының талазы-биле кошкак белеткелдиг, ооң түүнелинде оларның кирериниң шылгалдарының үезинде адаанналып шыдаазы; тыва студентилерниң өөренип турар үеанде өредилгеэн ара каары (чаа социал-амыдырал сайдалдарынга чанчыгларының бергедээшкинери, орус дылды үеге дылдар, башкылап турар эртемнерни чедип хингээдин шыдаазы); школаларының мергежил шилгелериниң куду дериеи.

Үүс черинде өредилге черлеринге специалистер белеткелинге коллай даянары амгы үеде болдунмас, үүге бээрге республиканың дээди база ортумак өредилге черлериниң структуразы (мергежилдер аайы-биле ап көөрге) чаа-ле эвес, ажыл-агый чорудулгазының амгы негелделеринге дүгжүр специалистерни белеткээрингге эргежок чугула байдалдар ам-даа чок. Республиканың дээди база ортумак өредилге черлериниң өредилге оран-савазы, лабораторлуг дериг-херекселдери, өредилге номнары, тускай литератуа чедишпес. Өредилге черлериниң будүүлгеи, албан черлера-биле харылзаазының механизми ам-даа төпчүткен чагытын база специалистер хуваалдазының деңнелиниде чаазыр. Будүүлгелер, албан черлери специалистер чагыт-ыры дээш харысалга чок, сонуургалы оларның белеткели дээш экономиктиг сонуургалы чок.

Төпчүткен күрүне чагынын өстырыглары-биле чергелештир эртемге үндезилеттинин специалистер белеткээринин, оларга хереглелди баш удур саналаа көрүүнүн база планнаарының механизми чок ооң туганы бар специалистерни база доозун кээп тыдалының таарымчалыг эвес хуваалдаанны тургускан. Үүс ажыл-агыйының будүүлгелинин эвес адырларында специалистерниң элээн чедишкен байдалы тургустунган, ынчалзажок инженер база экономика углуг специалистер, үүс ажыл-агыйының хөгжүп болур перспективазлыг адырларынга специалистер шуут барык чок чыгыы.

Ынчангаш специалистер белеткелиниң тургустүүн келген системазынга реформаны боттандырарының эргежок чугулазы негеттинип келген, үүге дээрге ооң алыс түүнелдери чегей, системаны эргелеп башкарарының дээштиг схемазы чок, акшаландырышкыны чедишпес турган.

Республиканың үүс ажыл-агыйынга дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерни белеткээринин чаа системазы дараазында сорулгаларны боттандырары дээш ажылдаар ужурлуг:

— республиканың хамаатызы бүрүзүнге интеллектуалдыг, культурлуг база мөзүг-шынар хөгжүлдезинге эн таарымчалыг аргаларны бээри, бодунун аргаларынга, билиглеринге дүгжүр эртем-билигни, мергежилди чедип алыр арганы бээри;

— эртемге, будүүлгеге, культурага чаартылганы боттандырып шыдаар, политиктиг болгаш экономиктиг чаа байдалдарга тускай эртем-техниктиг депшилгени хандырар ангы-ангы адырларга болгаш мергежилдерге специалистерни белеткээри;

— дээди болгаш ортумак тускай эртемни чедип алырынга республиканың чурттакчы чонунун национал, культура база экономиктиг эргe-ажыктарын барымдаадары;

— өредилге черлериниң эртем албан черлери-биле демнежип каттыжылгазының болгаш эртем-өредилге комплекизин өредилгенин, эртемниң база культурааның төвү болдурарының күселиби-биле Тыванын эртемниий болгаш культуразының хөгжүлдезинге, республиканың дээди болгаш ортумак тускай школазының шынар талазы-биле чаа салыышкының чедип алыры.

Программаны боттандырары ийи үе-чадага санаттынган:

Бирги үе-чадазы — 1992-2000 чылдар. Специалистер белеткелиниң амгы бар системазының болгаш ону сайзырангайжыдарын саналдап турар механизмни херек кырында ажылдап кинерги болгаш дээштинин үнелээри. Республиканың дээди болгаш ортумак тускай өредилге черлериниң арга-курлавырларын быжыглап өстүрери.

Ийги үе-чадазы — 2000-2010 чылдар. Республиканы экономиказының адырлар аайы-биле тургузуунга дүгжүп турар дээди болгаш ортумак тускай өредилгенин доктаамал турум системазын хевирлеп тургузары. Үүс черге специалистер белеткелиниң адаанналып шыдаар деңнелин чедип алыры.

II. Национал кадрлар белеткелиниң айтырыының амгы байдалы

Сөөлгү он чылдарда Тыва Республиканың үүс ажыл-агыйының көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас адырларының хөгжүлдези, көдээ ажыл-агый будүүлгезинге индустриалдыг арганы ажыглап киргени, социал-амыдырал адырларының хөгжүлдези республиканың экономиказынга бедик мергежилдиг кадрларның негелдезин улгаттыктан. 1970-1990 чылларда республиканың күш-ажылчы күрлавырларының өзүлдезинге эртем-билиглиг кижилерни (доосхан база доосаан дээди болгаш ортумак тускай эртемниг) саныны өзүлдезинин темпилери чурттакчы чонунун ниити өзүлдезинин темпилерин ажыл келген. Чижээ, 1970 чылдан 1990 чылга чедир чурттакчы чонунун саны 33,3 хуу өскен болза, дээди болгаш ортумак эртемниг кижилерниң саны 66,5 хуу өскен. Ол-ла чылларда үүс ажыл-агыйынга хаара туттуунганнарының саны 1,5 катап, а дээди болгаш ортумак эртемниглерниң саны — 2,3 катап өскен. Ооң иштинде дээди эртемниглерниң санының өскени — 217 хуу болган.

Эртем-билиг деңнелиниң өзүлдезинин бедик темпилериниң ачызында национал интеллигенция, ажылчын амгы хевирдеттинин тургустунган, чурттакчы чонунун культура деңнели бедээн. Ол-ла үеде үндезин национал специалистерниң саны база мүрнады өзүп келген, дээди эртемниг специалист тыва кижилериниң санының өзүлдези республиканың дээди эртемниг кижилериниң ниити санының өзүлдезинден 9,1 хуу-бедик, а ортумак эртемниглерге хамаарыштыр 31 хуу бедик болган.

Ынчалзажок республиканың чурттакчы чонунун кадр тургузуунда таарымча чок байдалдар ынчан-на илереп келген. Чижээ, 1980 чылдала мергежилдиг специалистерниң кол кезии (55 хуузу) бүдүүлгенин эвес адырларда: кадык камгалалында, үүс өредилгеэинде, культурада, күрүне болгаш ажыл-агый эргелелиниң органнарында мөөнелген апарган. Ындыг байдал ооң соонда улам киткен. 1990 чылда үстүнде хуу 67,5 апарган. А Россия Федерациязында бүдүүлгенин эвес адырларда дээди эртемниг специалистер 35,4 ооп турарын айтырга ылгал хуу илдеп.

Ооң-биле чергелештир материалдыг бүдүүлгенин адырлары дээди эртемниг специалистер-биле чегей хандыртынган ооп артып келген. Чижээ Тывавын үлетпүрүнге болгаш тудуунга дээди эртемниглерниң үүгле 11 хире хуузу ажылдап турган. Россия Федерациязында ол көргүзүү 33,6 хуу ооп турар. Мергежилдер аайы-биле алыр болза, дээди эртемниг специалистерниң хуваалдазының таарымча чок байдалы улам илдеп. Чижээ, гуманитарлыг эртемнерниң база бойдус талазы-биле специалистерниң деңзигүүрү — барык 52 хуу (Россияда — 28,2), а ниити-экономиктиг, инженер, энергетика технолог, автоматика талазы-биле специалистерниң деңзигүүрү — үүгле 11,4 (Россияда — 26,8) хуу болган.

Ортумак тускай эртемниг специалистерниң саны 20 мун ажыг кижи, а оларның 19,5 хуузу калык камгалалында, 14,5 хуузу үүс өредилгезинде, 12 хуузу көдээ ажыл-агыйда ооп келген.

III. Национал кадрлар белеткелиниң системазын хөгжүдериниң кол угланыышкыннары

Специалистер белеткелиниң чорудуун өредилгениң үзүктел чок болурунун принцивиден көөр апаар: школа, профтехучилище, техникумнар, дээди өредилге черлери. Ооң үе-чада бүрүзү профессионал өредилге системазының чугула кезээ болур. Школа болгаш ортумак тускай өредилге черлери дээди өредилге черлеринге кирерлерниң баазазы, ынчангаш оларга үндезин эде тургузулганы чорудары негеттинип турар. Школалар доозукчуларының билиинин деңнели амгы үеним негелделеринге үскок четпес, олар өреинге кирериге адаанналыганы шыдавайн турар. Ынчангаш бирги эзлегли сорулга болза, аныяктарны дээди өредилге черлеринге кирериге дүрген тускай белеткээринин чанчылыыаан хемчегларын тып, хүлээп алыры болур. Чурттуп-даа, республика иштинидаа дээди өредилге черлеринге өредилге чорудулгазының болуга база чаа көрүштер болгаш шинтирлер херек. Дээди өредилге соондагы өредилгени сайзырангайжыдары, специалистерниң билиин бедидери база эргежок чугула.

III. 1. Салым-чаяанныг аныяктарны дилеп, шилип ап, тускай белеткээри — абитуриентилер контингентизин тургузарының үндезини

Специалистерни республикадан дашкаар черлерге белеткээриниг бергедээшкинер, Россия Федерациязының болгаш ХКД-ниң өске чамдык республикаларының өредилге черлеринге керээ үндезинге төлевирлиг арга-биле кадрлар белеткээри амгы үеде соксаңар арга чоргы салым-чаяанныг аныяктарны дилеп, шилип ап, тускай белеткээринин айтырыын бирги чергелиг кылдыр тургузар ужурга таварыштырып турар.

Ол соонда ийи чедип алыы-биле дараазында чүүлдерни планнап турар:

— районнар төпериниң болгаш Кызыл хоорайның школаларынга математика, физика, химия, даштыкы дылдар талазы-биле ханы өредилгелиг тускай классларны (9-11) организаздаар;

— Кызылда күрүнеиң педагогика институдунун чаныга салым-чаяанныг уруглаога (техниктиг болгаш гуманитарлыг эртемнер үүлүг) республика лицейин ажылдар;

— районнарга болгаш республика чергелиг школаларының математика, физика, химия олимпиадаларын чыл саныны эртиреин боттандырар;

— Красноярскиниң политехниктиг институдунун, Кызылда филиалының баазазынга школачыларны мергежилшилгелериниң техниктиг төвүн, район төпериниг салбырлаглыг кылдыр организаздаар;

Тускай дугуржулгалар-биле ХКД чурттарының, даштыкы чурттарның, техниктиг үүлүг өредилге черлеринге студентилерниң бирги база ийги-даа курсаныга тускай өредилгезин эртирер;

— университетке белеткелдиң бир чылдыг белеткел факультедин ажыдарының дугайында айтырыгны өөренип көөр. РЭА-ниң Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизиниң чанынга организаздаар факультеттиң доозукчуларын дугурушканын өзүгаар университеттер беседалажыышкынының түүнелиби-биле бирги курска хүлээп ап болур;

— Юстиция министерствозунуң чанынга Томскиниң күрүне университединиң өредилге-консультация пунктузун ажыдар.

III. 2. Өске девискээрлерге болгаш республикаларга национал кадрларны белеткээриниң арга-курлавырлары

Чурттун кол-кол дээди өредилге черлеринге бедик мергежилдиг национал кадрларны белеткээринге боттуг дузаны көргүзериниң хевири кылдыр киргген конкурстан дашкаар хүлээп алыышкынның практиказы бодун долу хемчээлге ажыктыг деп көргүзүп шыдаваан. Сөөлгү чылдарның түүнелдерин (1985—1990 чч.) алгаш көөрге, техниктиг болгаш технологтуг дээди өредилге черлеринче хүлээп алыышкын дыка берге ооп келген, ол черлеже берген конкурстан дашкаар олуттар дыка хөй кезиинде күрүү артып каан турган. Дөч-ни доосхан, чогуур ажылдаар черлеринге чедип кээп турар специалистерниң хуузу коңчуг эвээш. Чижээ 1985 чылда конкурстан дашкаар хүлээп алыышкын-биле киргеп 128 кижинин үүгле 39-у (30,4 хуузу) чогуур будүүлгелеринге, организациялаарынга хуваалдалыг келген. Шак ындыг байдал өске-даа чылдарының хамааржыр.

Эткен чылдан бээр (1991 ч.) конкурстан дашкаар хүлээп алыышкынны керээлер өзүгаар төлевирлиг арга-биле хүлээп алырынче шилчиткен. 1995 чылга чедир кандыг-кандыг мергежилдиг специалистерни херек ооп турарын баш удур болан көргенинден республикадан дашкаар өредилге черлеринге өредиринге акша-хереглелиин ам-даа дизеп тывары негеттиниг турар. Ол мергежилдер колдуунда технологиялар-биле холбашкан:

— алгы-кеш технологиязы;

— алгы-кештен кылыглар технологиязы болгаш чогаадын кылыры;

— эзт болгаш эзт продуктуларының технологиязы;

— сүт болгаш сүт продуктуларының технологиязы;

— ниитиниг чемненилгезинин продукциязының технологиязы;

— ыяш ажылдап кылырының технологиязы;

— тараа кадагалалының болгаш ажылдап кылырының технологиязы.

Радиофизика база электроника, автоматика болгаш эргелеп башкарылга талазы-биле специалистерни база республикадан дашкаар өредилге черлеринге белеткээри негеттиниг турар.

Будүүлгенин эвес адырларга медицина (эмнээшкин керээ, педиатрия, гигиена болгаш санитария, стоматология, фармация), культура, үүс өредилгези (социология, психология, даштыкы дылдар) ажылдакчыларына негелде ам-даа үүг ооп артышаан. Садыг шүүлүмүнга товароведтерниң чедишпезе радар.

III. 3. Республиканың дээди школазының — дээди мергежилдиг специалистерни белеткээриниң баазазының арга-курлавырлары.

III. 3. 1. Дээди эртемниг кадрлар белеткээриниң хемчээлин өстүрери

Республикада 1 дээди өредилге черги болгаш 2 филиал ажылдап турар. Республикада дөч-лер ийи министерствога чагыртган. Республиканың дөч-лериниг студентилериниг саны 1991-1992 өредилге чылының эгезинде 3,5 мун, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге — 0,6 мун кижи (70 хуузу) болган. 1991 чылда доозукчуларының саны 0,5 мун, ооң иштинде хүндүскү өредилгеден — 0,3 мун специалист (61 хуузу) болган.

Хамааржып турары министерстволарының болгаш дөчлериниг боттарының берип турары сан-түүнерден алгаш көөрге, 2010 чылга чедир хүлээп ап турарларның саны 43 хуу көвүдедири, азы 1,4 мун кижи, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге — 1,2 мун кижи чедирери көрдүүп турар. Россия Федерациязының өредилге черлериниң баш удур санаашкыннар албаның сан-түүнерин алгаш көөр болза, республиканың дөч-лериниң студентилер саны ол-ла үеде 7 мун, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге — 5,8 мун кижи (82 хуузу) чедирип болур.

Моол алгаш көөрге, дээди эртемниг специалистерни белеткээрин, үүнүн-даа мүрнунда хүндүскү өредилгеге, көвүдедири көрдүүп турар.

III. 3. 2. Дээди эртемниг кадрларны белеткээриниң структуразын өскертири

Рынок харылзааларынче шилчилгенин тургустунун келген бедүүн эвес байдалдары, девискээрнин хөгжүлдезинде социал-экономиктиг чаа угланыышкыннар, чурттакчы чонунун таарымча чок талалыг шимчээшкини (республика девискээринден хөй кижилериниг, ооң иштинде дээди болгаш ортумак эртемниг специалистерниң үндүр көжүп турары) болгаш өске-даа үамдык факторлар республикада дээди болгаш ортумак өредилгенин структуразын үндезинин-биле эде тургузарын негеп турар.

Амгы үеде республиканың дөч-лериниг 13 амгы мергежилдерге специалистерни белеткел турар. Амгы байдалды болгаш моон соңгаар кандыг специалистер негеттиниг келиниг баш удур санаа көргени хүлээп алыышкының структуразын эде көөрүн, эн чоокку үеде чаа мергежилдерге белеткелди эгелээрни негеп келген.

Баштайгы үе-чадада ам бар дөч-лерге эн чугула хереглеттиниг турар мергежилдерге белеткелди эгелээри эргежок чугула.

Кызылда күрүнеиң педагогика институдунга:

— төөгү;

— социал психология;

— даштыкы дылдар;

— күш-дамыр кижизидилгези;

— педагогика болгаш психология;

— журналистика.

Красноярскиниң политехниктиг институдунун Кызылда филиалынга:

— бухгалтер үеду, ажылагый ноорулгазының контролю болгаш анализи;

— экономиктиг информатика болгаш эргелеп башкарылганын автоматчыткан системалары;

— ыяш болбаазырадыр кылыының технологиязы.

Красноярскиниң агроуниверсителиниң Кызылда филиалы:

— будүүлге экономиказы болгаш ону эргелеп башкарары;

— көдээ ажыл-агыйның механизациязы.

Республиканың дөч-лериниг структуразын өскертири ийи дөч өске девискээрдө дөчлериниг филиалдары ооп турда болдунмас чыгыы. Үүге дээрге филиал бодунун күзели-биле, үстүнде турар дөчүүн кижилери чокка студентилер хүлээп алырының планы, мергежилдериг саны болгаш өске-даа эде тургузулгаларны боттандырып шыдавас. Ынчангаш республиканың дөч-лерин автономчыг болдуруы чугула. Оны Тыва Республиканың күрүне университедин организастаадыг-биле чедип ап болур. Университет организаставының ийи үе-чадалыг боттандырары көрдүүп турар:

бирги үе-чадазы — (1993 — 1998 чч.) — Красноярскиниң политехниктиг институдунун, агроуниверситединиг филиалдарының материал-техниктиг баазазын болгаш кадр курлавырын быжыглары. Кызылдың педагогика институдунун баазазынга Новосибирскиниң күрүне университединиң филиалын ажылдары.

ийги үе-чадазы (1998 — 2010 чч.) — Кызылда күрүнеиң педагогика институдун база КПИ-ниг, ККАУ-ның филиалдарын каттыштырары болгаш оларның баазазынга Тыва Республиканың күрүне университелин организастаары. 2010 чылга чедир аяа 5970 хире студентилерни 23 аңгы мергежилдерге өредип болур. Бо талазы-биле Россия Федерациязының дөчлериниг талазы-биле шинчилел институдунун сүмелери бар. Ында республиканың улус ажыл-агыйынга специалистерниг хереглелин бирги чергелиг кылдыр барымдаалап көрген.

III. 3 3. Республиканың дээди школазының кадрлар-биле хандыртынганы болгаш кадр күүлавыры

Республиканың дөч-лериниг 1992 чылдың январь 1-де ажылдап турарларның ниити саны 0,6 мун кижи, оларның иштинде 0,3 муңу (45 хуузу) эртем-педагогиктиг ажылдакчылар. Профессор-башкы кадрларның ниити санында кандидат болгаш өске-даа эртем чадалыгларның деңзигүүрү 24 хуу ооп турар, ол башкыларның белеткелиниң бедик эвес деңнелин көргүзүп турар. Программаның санаттынган үезинин дургузунда профессор-башкы кадрларның саны республиканың дөчлериниг 1,4 мун чедери көрдүүген.

Республиканың дөч-лериниг кадр курлавырын быжыглаар база өстүрер талазы-биле дараазында хемчеглерни санаадан турар:

— башкыларның чурттун улуг өредилге база эртем албан черлериниг билиг бедидерин болгаш стажировказын калбаа-биле ажыглаар;

— Россия Федерациязының улуг өредилге черлериниг болгаш эртем-шинчилел институттарының аспирантураларына болгаш докторантураларына, ХКД-ниг өске чурттарына база даштыкыга тус чернин аныяк специалистерниг өредилгезинге санхөө дузазын болгаш материалдыг деткимчени көргүзөр;

— өредилге черлериниг ажылче республиканың эртем албан черлериниг ажылдакчыларын хаара тудар;

— керээлиг арга-биле өске девискээрлерден бедик мергежилдиг кадрларны башкы ажылче чалаар; керээлев эртемнер аайы-биле кыска хуусаалыг циклдерни башкыларына болгаш 1-2 чыл хуусаалыг-даа ооп болуп.

III. 3. 4. Дээди өредилге черлериниг техниктиг фондбиле чеченгелгени болгаш ону экижидериниг арга-курлавырлары

Специалистер белеткелиниг шынары өредилге черинин техниктиг болгаш өредилге-методиктиг чеченгелгенинин деңнелиниде дыка улуг хамаарыгалыг. Республиканың дөч-лери амгы үеде өредилге-лаборатория дериг-херекселдери-биле, амгы үеним аудо-видео аппаратуразы-биле, өске-даа өредилге техниказы-биле дыка сула хандыртынган. Оларда боттарының полиграфия баазазы чок, өредилге номнары, өредилге-методиктиг болгаш тускай литература чедишпес.

Дөч-лериниг кол фондуларының чылда ортумак өртөмчүзү 7319 мун рубль, азы Россия Федерациязының дөчлериниг кол фондуларының үүгле 0,6 хуузу ооп турар. Хүндүскү өредилгениг бир студентизинге хамаарыштыр алырга фонд-биле чеченгелгени 698 рубльге деп. Программаның санаттынган үезинде көрүүгүнүн өзүгаар бир студентизинге хамаарыштыр ол сан 5500 рубль чедер, азы 31790 мун рубль болур ужурлуг.

III. 4. Республиканың ортумак тускай өредилге черлериниг хөгжүлдезинин арга-курлавырлары

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларына ортумак звеноүн кадрларын 5 ортумак тускай өредилге черлери белеткел турар. Олар шуптузу Кызыл хоорайда. Республикада өтөч-лер дөрт аңгы министерстволарга, ведомстволарга чагыртыр. Ынды чорук оларның чангыс ай организастыг системазын түргузарынга, капитал салыышкыннарын таарыштыр хуваарынга, материал-техниктиг баазазын хөгжүдериниг шактыктап турар.

1991-1992 өредилге чылының эгезинде өтөч-лериниг сургуулдарының саны 3,7 мун, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге — 2,5 мун турган. Өтөч-лер талазы-биле специалистер белеткелиниг структуразын таарыштыр көөрү база эргежок чугула апарган.

Чижээ, Кызылдың автоорук техникумунга 1992-1993 өредилге чылындан эгелеп «Улус ажыл-агыйының экономиказы болгаш планнаашкыны» деп мергежилди киирген. Тываның көдээ ажыл-агый техникумунда бо чылын «Улус ажыл-агыйының адырларының экономиказы болгаш планнаашкыны» деп мергежилди киирген-биле чергелештир «Көдээ ажыл-агый продукциязын будүрериг организастаары болгаш ооң технологиязы» деп мергежилди «Тараачын (фермер) ажыл-агыйын организастаары» кылдыр шилчиткен. Кызылдың эмчи училищезинде 1992-1993 өредилге чылында «Стоматология» деп мергежилди немээн. Ол өредилге черинин келир үеним дээди училище-колледж хевирже шилчиди. Өредилге программаын хамыладыры болгаш калбартыры-биле, социал ажылдакчы, биче эмчи деп мергежилдерни киирери-биле шинтирлээр деп болан турар. Кызылдың башкы училищезин база дээди училище-колледж хевирже шилчидериг көөрү турар. Кызылдың чаян чүүл училищезинин өредилге программазын 1992-1993 өредилге чылындан эгелеп ортумак школаларга эстетика, хөгжүм, уран чурулга башкыларын белеткээринче колдай углаан.

Чаа мергежилдерни киирери өтөч-лериниг хүлээп алыышкын структуразын өскертир, 2010 чылда чылда-ла 1,4 мун кижини, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге 1 мун кижини хүлээп алырын планнаан, хүлээп алыышкын 14 хуу көвүдээр. 2010 чылга чедир өтөч-лерге сургуулдарның ниити саны 4,1 мун, ооң иштинде хүндүскү өредилгеге — 3,1 мун (75 хуузу) чедери көрдүнген. Ортумак тускай эртемниг специалистерни доосхан турул үндүрериг 2010 чылга чедир 1,3 мун, хүндүскү өредилгеден — 1 мун кижи чедирери планнаттынган.

Республиканың өтөч-лериниг ажылдакчыларының ниити саны 1992 чылдың январь 1-де 0,6 мун кижи, ооң иштинде башкы составы — 0,2 мун кижи турган. Башкыларының барык чартык кезии дээди эртемниг. 2010 чылга чедир өтөч-лериниг ажылдакчыларының ниити санын 0,9 мун чедирери азы 50 хуу көвүдедири көрдүнген.

III. 5. Республиканың дээди болгаш ортумак тускай школазының материал-техниктиг баазазының хөгжүлдези

Республиканың дээди болгаш ортумак тускай өредилге черлери амгы үеде янзы-бүрү сорулгаларга ажыглаттынар бажыңнарга, тускай тудугларга аажок чидиг хереглелдиг боон турарлар. Россия Федерациязының өредилге черлериниг төп төлевилел черинин саналаашкыннарын өзүгаар алырга дээди болгаш ортумак тускай өредилге черлеринге өредилге-лаборатория бажыңнарының ниити шөлүүнүн чедишпес чоруу амгы үеде туттунун турар бажыңнарны кирер саналаарга бөзин 100 мун дөрбелчин метр чедишпес, ниити чуртталга бажыңнарынга 42 мун кижини хүлээп аар арга чок боон, ниитиниг чемненилге черлеринге 1,3 мун олут чедишпейн турар.

Ол-ла төп төлевилел черинин баш бурунгаар саналаашкыннарын өзүгаар чедишпес чүүлдерни дуглаарынга херек капитал салыышкыннар 129,4 млн. рубль болур ужурлуг, ооң иштинде өредилге-лаборатолуг объектилер тударынга — 85,5 млн. рубль, ниити чуртталга бажыңнарынга — 31,2 млн. рубль, ниитиниг чемненилге черлеринге — 0,9 млн. рубль, культура-амыдырал хандырылга, эмнелге болгаш дузалал ажыл-агый объектилерин тударынга 11,8 млн. рубль херек боон турар. (Капитал салыышкыннар 1991 чылдың өртектери-биле саңаттынган).

Капитал салыышкынларны боттандырарының талазы-биле республиканың арганларын өөрөнип көрүп, оларны үеле аайы-биле мынчаар шингээдип ап болур: 1992-1995 чылдарда — 10,8 млн. рубльди; 1996-2000 чылларда—29,0; 2001 — 2005 чылларда—35,3; 2005 — 2010 чылларда — 21,2; 2010 чылдың соонда — 32,9 млн. рубльди.

IV. Тыва Республиканың өредилге черлериниг болгаш эртем адырларының кады ажылдажылгазы

Өредилге черлериниг болгаш эртем адырларының кады ажылдажылгазы эртем болгаш эртем-педагогика коллективтериниг эртемденнери, ооң-биле кады үүс ажыл-агыйының бедик мергежилдиг специалистерни аныяктар өредилгезинге ажыглаарының; дүржулгалыг башкылар-эртемденнер и и ц удурутулгазы-биле студент аныяктарны республикага эргежок чугула эртем-техниктиг айтырыгларны шинтирлээринге киириштирериниг, республиканың дээди өредилге черлеринге болгаш эртем организациялаарынга хүлээп алыышкынны үндезини-биле өскертириниг, дээди школаның эртем-шинчилел ажылдарының хемчээлин көскүзүү-биле көвүдедиринин хевирлери-биле боттандыртынар аапар. Шак ынчаар 1991 чылда дээди школаның эртем-шинчилел ажылдарының хемчээлин ниитизи-биле 122,2 мун рубльге деңнешкен болза, 2010 чылга чедир ооң хемчээлин 2350,0 мун рубль чедирери көрдүүнүн турар. Боттандыртынып турар эртем-техниктиг программаларны болгаш төлевилелдерни акшахереглега-биле деткиириг хандыгы-биле ол айтырыгны шинтирлээр аапар дээрзи чугаажок.

Бирги үе-чадада (1992-1994 чылдар) «Национал кадрларын белеткээриниг программазының» болгаш «Тыва Республиканың эртем-техниктиг күүү-күүүн быжылдарының талазы-биле сонгаалаттынмас хемчеглер дугайында» республиканың Чазанның докталының хемчээлинге ам бар бооп турар өредилге черлериниг, эртем адырларының чайгылыш чок хөгжүлдезин чедип алыры, эртем-шинчилелдиг, эртем-инженерлиг шинчилелдерни боттандырарының талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг организациялардың четкизин турузары, дээди өредилге черлериниг ангы-ангы угланыышкынларга теоретиктиг семинарларын дамчыштыр эртем-методиктиг чөвүлелдериниг ажылдарын дүүштүрери, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизин РЭА-ның СС-тин Тывада бойдус курлавырларының институту кылдыр (РЭА-ның СС-тин ТБКИ) кылдыр ТДЛТЭШИ-ни РЭА-ның СС-тин төөгү, филология болгаш философияның каттышкан институту кылдыр эде тургузары чугула боон турар.

Ийиги үе-чадада (1995-1998 чылдар) өредилге черлериниг болгаш эртем албан черлериниг материал-техниктиг баазазын хөгжүдер талазы-биле көрдүнген саналдарда айыытынган чаа объектилерни тударын, РЭА-ның СС-тин ТБКИ-зин улам хөгжүдер, ТДЛТЭШИ-ни Тываның эртем төвү болдурар; дээди школаның структуразын эде чаартыр, эртем-өредилге комплекизинин күүү-күүүн доктаамал болдурар база улам быжыглаар.

V. Эртем-техниктиг комплекстиг чурттар аразынга харылзааларының хөгжүлдези

ЭТК-ның шугуму-биле чурттар аразының харылзааларының ниити политиказы дараазында деңнелдерге ажылдаттының кылдыыр болган аайлаттының-башкартынар:

— делегейниг эртем-шинчилел программаларының деңнелинге: «Бүгү-ниити өскерлиишкиннер» деп делегей программазынга кирип турар «Убса-Нур экспериментизи» деп программаның, «Иштики Азияга бойдус хүрээлелин болгаш культура байдалын камгалап артыртып аары» деп программаның деңнелинге. Ол программаның башкарыкчызы Великобританияның Кембридж университеди ооп турар;

— даштыкы чурттарга специалистер белеткээриниг программаларының деңнелинге: ийи таланың дугуржулгаларының үндезинге Моолдун дээди өредилге черлериниг специалистер белеткээри 1990 чылда эгелеп, 1992 чылдан эгелеп Туркияның университеттериниг специалистер белеткээри эгелээн;

— чурттар аразының төптериниг болгаш башкарыкчы дээди өредилге черлериниг эртемденнериниг мергежилин бедидериниг программаларының деңнелинге: АКШ-ка, Моолга эртем, эртем-педагогика кадрларының дуржулга солчулгазын стажировкалар хевирлиг кылдыр чорударының талазы-биле харылзаалар салдынган;

—дээди школаның чурттар аразының харылзааларының каттышкан будүүлгелерни болгаш өске-даа хевирлиг будүүлгелерни тургузарының төлевилелдериниг деңнелинге, оон эгези Делегейниг түркология төвүнүн Тыва салбырын тургузары болур.

VI. Республиканың эртем-өредилге комплекзинин социал камгалалының айтырыглары

Амгы үеним аңаа эвес байдалдарында, экономиктиг болгаш социал-политиктиг байдал доктаамал эвес боон, чурттакчы чонунун амыдыралының деңнели соксаал чок күдулап турар үеде, социал камгалал айтырыглары аажок чидиг боон турар. Келир үедеги эртем-өредилге комплекизинин адырларына бо айтырыг талазы-биле дараазында чүүлдер планнаттынын турар:

— стажировкаларны, аспирантураларга болгаш докторантураларга өредилгени акшаландырары;

— ККПИ-ниг болгаш КрПИ-ниг Кызылда салбырының ажылдакчыларына чылдын-на ийи квартираны үндүрүп берип турарының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниг докталының күүселдезин контрольдаары;

— хөй квартиралардыг бажыңны, коттеджилерни тудары;

— студентилер фондузун организастаары;

— чер-черлерде чангыс черчурттуг студентилер каттыжылыышкынарын акшаландырары;

— материал-техниктиг баазамыг хөгжүлдезинин талазы-биле саналдарда көрдүнген ниити чурталга бажыңнарынга немелде шаңдарын, ниитиниг чемненилге черлериниг объектилерин, культура болгаш эмнелге объектилерин (150 олуттуг санаторий-профилакторийни, 690 кижи турар кадыжылга-спорт лагерин, 1110 олуттуг хураалдар залдыг Культура бажыңын, эмнелге-ле 258 кижи хүлээп алыр поликлиниканы) ажыглалга киирери.

ЧОН-БИЛЕ СҮМЕЛЕШСЕ

«Шынын» 200 дугаарынга гарлаттынган «Бурган чокта бумба калыпаар» деп шүлүкчү Александр Даржайнын чүүлүн номчаш, оон арагалаашкын болгаш кем-херек үүлгеднишкиннериниң дугайында айтырыг кедүргейин черле шын деп көрдүм.

Бистин Чадаанада арагаже база катап-ла дүлдүүп эгелээн. Арагачылар ам араганы сүүп турбас, белен-не садып ижиптер. Ону ижип алган соонда, билдингир болгай — ажыл шагы үзер, ажылдан озалдаар, аас-дыл, шош-содаа үндүрер, корум-чурум үрээр, оон кедерезе кем-херек үүлгедир.

Эн ылангыя аныяктар, харын-даа өреникчилер безин арагалап чоруур апарган. Олар чурттакчы чонуун эт-севин, өнчү-хөренгизин, малмаганын оорлаарынга киржип турар.

Кем-херек, оор-сук, корум-чурум үрээшкиннериниң кол чылдагааны — оларныңбиле демисешпейн турарында. Шиитклелдер чиик болуп түрар. Хоойлуну шыгыыратпас болза черле хоржок. Корум-чурум камгалакчыларының чон-биле харылдаазы кончүг кошкак деп бодаар мен. 40-50 чылдар үезинде шагдаалар кончүг-ла шын ажылдаар турган. Кудумчуга ойнап турган чаштар безин шагдаа хептиг кижилерни хүндүлээр чүве.

Ынчан оор-сук кылган кижилерни доп-дораан тып тодараткаш, кара-бажынга суга тыртып каар. Ам ындыг эвес-тир. Шагдааларының ажылы көдүүс дээш чок, хымнар оорлап, үптеп, арагалап турарын чондан айтырып, сүмелешпес-даа-дыр. Ындыг турда кем-херек үүлгедиишкини өзүп түрбайн канчаар.

Дүвендей ШОЙДАР.
Чаан-Хемчик район.

Тыва — эрте-бурун шагдап бөөр сыгыт, хөөмей, каргыраның чүрту. Сыгыт-хөөмейни дыңнай бөөривиске, карак четпес делгем ховулар карака көстүп, чалгаан далай дег, ынай-бөөр эзеңгеш-шаавакнаан мал-маганың даваш-шимээни кулакка дыңналып, айыраңкаан дүдүскеке шапкан чүс-чүс аъттарың челдери чалгыглар дег бырлаңдайнып, оларның бажын дозуп, эзир куш дег кылыйткан чылгычы эрлериң овур-хевирин сеткил-сагышка чуруттуп кээр.

Сыгыт, хөөмей ол хире дүлгээннинг. Эртем өзүзүбиле таптыг шинчилеп көөр чүве болза, оларда тыва амыдыралдың, бойдустун; бедик-бедик дагларының, делгем шөлдериң, кижилериң овур-хевириниң аяны долузубиле сиинниккен боор. Ынчаңгаш сыгыт, хөөмей тыва кижиниң сеткил-хөөнүүнүң аяны, аялгазы-дыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, Октябрьның Улуг революциязының соондагы чеден чылдарның иштинде Европа культуразын, марксизм-ленинизмиң идеяларын Тывага нептеердир дээш, биче көшкүн чонуун чүс-чүс чылдар иштинде амыдыралындан чыгдынып келген «сүүзүү» — культуразын, ыры-хөөмейи, өзү-чаңчылдарын күш-биле хоруп (ону чүгле ынчангы тыва даргалар кылып турган), «европейжилер» дээни кандыг түннелдиг болганын көрүп чор бис.

Төрээн культуразының дыка хөй хевирлерин билбес амгы тыва чон сеткил-сагыжы ялдарап, массалыы-биле арага-дарыга хандыгын, бот-боттарынга ынак эвес апаарын, өлүржүп эгелээни чажыт эвес. Ындыг берге үеде «Тыва» ансамбль тыптып келген. Хөй он чылдар иштинде удуп чыткан тыва талант одунган. Кижилериң сагыш-сеткили сергеш кынны берген. «Тыва» ансамбльдиң программазында кандыг-даа өттүнүүшкүн, өске нациялар аяны чок, арыг тыва аас чогаалынган үндезилеттингени тыва көрүкчүлериң сагыш-сеткилинге, тыва уран үүлге улуг эргилде болган.

«ТЫВА» КӨШПҮШААН

АНСАМБЛЬДИҢ ШИИТПИРЛЕТТИНМЭЭН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Ансамбльдиң үүлезилекчилери, алдын артистер Геннадий Тумат, Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, эрте-бурунку тыва кижиниң өзулуг овур-хевирин, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын, ажылламыдыралын амгы спенага көргүзүп шыдааннар. Оларның баштайгы көргүзүглериң Тыванын бүгү районнарының чону кайгамчык сеткил-сагыш кедүрлүүшкүү-биле магадап, «өзулуг шаандагы тывалардыр моң» деп, мактап турганнар. Шынап-ла, тургустунуп келге-ле, «Тыва» ансамбль национал онзагай шынарыбиле өске ансамбльдерден ылгалып, тыва көрүкчүлерни «боттарын танып алырынга» өөредип, оларга ам-даа күзенчиг аалчы болуп артпышаан. Ийе, ам база чугаалап хаайн. «Тыва»— көрүкчүлерниң ан ынак, бурунгу аялгалар куттулуп турар, байлак программалыг ансамбли. Бүгү чүве тергиин эки ышкаш.

Чоокта чаа оларның ажылыбиле таныжып чеде бердим. Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының дерткү кадык-да бизин тар өрээлде сынмарлажып алган, бир-ле чүве сүмележип олурлар. Чаа номерлер белеткен түрар үлүс болду. Оларга шаптыктаарындан сестип, ажылын кыдыынан хайгаарадым. Өрээлиниң тарын чугаалай бөөримге, билдиизе-ле тургустунгала дерт чыд ажа берген, делегейге сураа алгаан ансамбливистин ам-даа турумчуп ажылдаар бажыңы чок болду. Моон мурнунда-даа доктаамал ажылдаар чери чок, бир бажындан өскезиче, бурунгу культура диргизип турар болгаш ындыг бе, өгбелери дег «көшпүшаан» хевээр улус болду. Олар сүрүп көжер өгбелерге көөде, амгы хоорайда мал-маганы чок, чогаалыкчы коллективке көжери оларның ажылынга таарымча чогун кижи бүрүзү эскерилге каар боор. Дуза дилеп эрте тулган улуг даргаларывыска база чедип турганнар болду. Олары дилегни ол үезинде ажок кичээнгейге ап, партияның политиктиг чырыдыышкын бажының бөөринин аргазын өөренип көөрүн зазааннар. Ынчалза-даа ол боллунмайн барган.

Бо чайын Хор иитилелиниң бир бажыңындан өрээл чугаалажып алгаш, ынаар көжүп кирип алганнар. Өске өрээлдериндe видеосалон болгаш Хор иитилели боду ажылдап турар болган. Ол бажыңның ээзи (Хоо иитилелиниң удуртукчузу С. И. Лазарева) «көшкүннерни» ындыг-ла ээлдек эвес хүлээп алган. Оон орнунга өске кижи ажылдай бергеш, оларны шуут үнүр ойлатыпкан. Ам бо хөгжүмшин театрынга «көжүп» келгеннери бо. Театрның директору С. М. Айыжының бир өрээлди арендага бергеш, залга хүнде үш шак иштинде белеткел чорудар чөпшээрел бергеннинге ажок өөрүп турарлар болду. Ынчалза-даа чаңгыс-ла театрывыска ынча хөй («Саян», «Аян» база) хөгжүм-шин театрының артистери сыныарлажыргa, ажылдаар арга, үе-даа эвээш, харын театрның дериг-херекселинге багай салдарлыын хомудан чугаалаадылар. Оон ыңай чайын үндүр ойлаттырып турганы эрги бажыныы Хор иитилели ээн каапкан. Ам соңга, хаалгазы бүзүк турарын база дыңнаттылар.

Бо айтырыг талазы-биле Культура министерствозу чүү кылып турарын сонуургадым. Амгы бо үеде тудуг материалдары дилеп, чаа бажың тудары барык-ла болдунмас. Ону кылырынга акша-даа эскерилге каар боор. Дуза дилеп эрте тулган улуг даргаларывыска база чедип турганнар болду. Олары дилегни ол үезинде ажок кичээнгейге ап, партияның политиктиг чырыдыышкын бажының бөөринин аргазын өөренип көөрүн зазааннар. Ынчалза-даа ол боллунмайн барган.

Бо чайын Хор иитилелиниң бир бажыңындан өрээл чугаалажып алгаш, ынаар көжүп кирип алганнар. Өске өрээлдериндe видеосалон болгаш Хор иитилели боду ажылдап турар болган. Ол бажыңның ээзи (Хоо иитилелиниң удуртукчузу С. И. Лазарева) «көшкүннерни» ындыг-ла ээлдек эвес хүлээп алган. Оон орнунга өске кижи ажылдай бергеш, оларны шуут үнүр ойлатыпкан. Ам бо хөгжүмшин театрынга «көжүп» келгеннери бо. Театрның директору С. М. Айыжының бир өрээлди арендага бергеш, залга хүнде үш шак иштинде белеткел чорудар чөпшээрел бергеннинге ажок өөрүп турарлар болду. Ынчалза-даа чаңгыс-ла театрывыска ынча хөй («Саян», «Аян» база) хөгжүм-шин театрының артистери сыныарлажыргa, ажылдаар арга, үе-даа эвээш, харын театрның дериг-херекселинге багай салдарлыын хомудан чугаалаадылар. Оон ыңай чайын үндүр ойлаттырып турганы эрги бажыныы Хор иитилели ээн каапкан. Ам соңга, хаалгазы бүзүк турарын база дыңнаттылар.

Бо айтырыг талазы-биле Культура министерствозу чүү кылып турарын сонуургадым. Амгы бо үеде тудуг материалдары дилеп, чаа бажың тудары барык-ла болдунмас. Ону кылырынга акша-даа бо-ла кээр. Ол чалалгалар чогуур эелериниге четпейн, өскээр ажыглаттынып турар. Бир чалалганы эртемден Зоя Кыргыс артистер-биле ажыл үезинде маргыжыпкаш, могаттынып, оларга келбестеп, харын шаптык ужураштырып турар апарган. «Тыважыларының» чугаазындан алырга ындыг.

Бергелер турза-даа, чедишкиннер дугайын артистер база-ла чугаалап олурдулар. Бо чайын эрткен Америкага болган «Голоса мира» деп фестивальга «Тыва» ансамблинден беш кижи: Геннадий Тумат, Анатолий Куулар, Иван Сарыглар, Станислав Данмаа, Сергей Ондар киржип, хамыкты кайгатканнар. Кайгал-оол Ховалыг чеди айла Англияга болган бүгү делегей чергелиг конкурска, Конгар-оол Ондар Швецияга Халуун деп хоорайга «Улустарның аас чогаалы» деп конкурска киришкеш келген.

Кааа-даа бааргa, даштыкы үлүс оларны улуг сонуургалбиле, бедик кедүрлүүшкүнбиле хүлээп ап турган. Ылангыя Канадага концерт көргүзүп чеде бөөрге, чүгле чиг тээп турар кижилер дугайында ырны катап дыңнаар дээш, Европадан дыка хөй кижи океан кежир сүрүп чеде берген болган. Аная эн солун чүүл— индейлер-биле ужуражылга. Тыва артистериң талантызын магадаан тозан үш харлыг индей, хам баштың Туумат Геннадийге бодунун хөрээнге хөй чыл эдилээнин азыглар, үнелиг даштар-биле каастаан сагызынын үштүп берген. Аныяк, тывалаарга Мурнуу-Хат деп аттыг баштың Данмаа Станиславка «Индейлерге дыка дөмей-дир сен» — дээш, бодунун холу-биле даарап алганы хөйлеиин бергеш.

Канадада «Тываның өнүктери» деп иитилел шагдала тургустунуп, ажылдап турар болган. Ол организациянын кол сорулгазы: Азияның биче улустары-биле ыны-өөрү дипломаттыг харылзаа тудары. Девизи: «Тываны көрбейн өлүрү хомуданчыг». Эмблемазында бижи: «Тыва азы чүү-даа эвес» («Тува или ничто»). 1993 чылда чайын ол иитилел бодунун дөрт-беш хире делегаттарын Тываже чорудар деп бодап турар.

Март айда Германияның Кёльн хоорайга концерт соонда оларга түрк национал дыг хөй-биле чедип келгеш, «Ооллардым, силерниң концертинерден бодувустун түрк чонувустун эрте-бурунгу культуразын көрдүвүс. Түркстерниң бурунгу чүрту —Энесай хемниң эриктери. Чангыс дылдан, чондан укталган, бистиң чамдыыыс-тыр силер, ооллардым» — дээш, ыглап, тыва артистерни куспактап турган.

Амстердам хоорайга тыва артистер ресторанга чөмненип олурганнар. Хенертен кожазында столдан тыва хөөмей дыңналы берген. Көөрге, даштыкы кижи бодунун магнитофонунда тыва хөөмей салып алган олурган. Ооллар од кижиниң кассеталарын сонуургап көре бергеннер. Хөөмей, сыгыт кассеталары од кижиде элээн каш болган. Үндүрүкчүлериң кассеталарда бижип каан: Алексеев, Зоя Кыргыс, Теолор Левин деп кассета бүрүзү аңгы-аңгы үндүрүкчүлүг болган. Даштыкы кижи кассеталарын ертээ аар дээш (конкуренция зайы-биле аңгы-аңгы).

Оон мурнунда Канадага Виннипег хоорайга бир университет (кандыг университет дээрзин артистер сагынмаан) тыва артистерни чалаан, Аная оларга база-ла тыва хөөмей, сыгыт, каргыраалыг кассеталар көргүскеннер. Ол бижимелдерде Геннадий Туматтың, Хунаштаар-оол Ооржактың хөөмей, сыгыты, Андрей Чүлдүм-ооллуң каргыраазы бар болган. Оларны Мооллуң хөөмей суртаалчызы Зундуй деп кижи мооллдарны кылдыр багайтыр орус дылга тайылбырлап каан боон турар.

Ындыг янзылыг тыва аас чогаалы: хөөмей, сыгыт, каргыраа даштыкыда чамдык кижилериң улуг өртекке садыглап, байып алыр бараа-ны апарган.

Ол чоруп чораан, артистер даштыкы чонварның бедик культурлуун, бөлүүнүн, боттарының сагыш-сеткилиниң күжүн, мөзү-шынарын ажыглап шыдаарын, амыдыралды билирин, сеткилиниң ажыы-чаңынын ажыын, өске кижилерге хамаарыштыр сонуургалдынын магадап хаммаанар. Моон соңгаар Тывага даштыкы аалчылар хөй келир. Бистиң тыва чонувус олар-биле ижин-кара чок болуп, хүндүлеп, боттарының арыг сеткилин ылерединe шыдаар кылдыр чаңчыгып алган болза эки-ледир ийин деп, артистер чугаалап турдулар.

Үстүнде чугаалаанывыс бергелер, шаптыктар турзадаа, «Тыва» ансамблиниң артистери ундаравайн, шудургу ажылдап турарлар. Оларның амгы сорулгазы программазын үндезинин-биле чаартыры, эгээртинмес далай дег тыва аас чогаалынче ханыызыбиле «шымныып» кирип турганы, ансамбльдиң хөгжүлдезинге ийнги чаа эргилдени, «бурункаар шураашкынны» боттандырар деп турар үлүс болду. Тыва хөгжүм талазыбиле тускай мергежилдиг, эртемдеи В. И. Сүзүкей болгаш режиссер Ирина Лопсан оларның ажылынга дузалажып турар.

Чогаадыкчы коллектив чүгле бодунун ажылын бүрүү-биле чаартырын бодавайн, аныяк талантыларны база деткип турар. Оларга чоокта чаа сыгытчы Сат Байбек деп оол база немешкен. Ам-даа, ылаңгыя тыва улустук ырларын күүседир кыс ургларны удавас болур шилилге конкурузунга киржириниче чалап турарлар.

Борис ОНДАР.

Культура амыдыралы

Ак чүвени ак деп, кара чүвени кара деп, ишти-хөөнүн ажыы-биле ажытчып чоруурга, кижилериң боттарынга эки. Ниити чуртталгага эки. Тыва чонуун аажы-чаңы шаг-шаанлан тура таваар, чүве кылырда, чүве сөглээрде далашпас чораан дээрзин бис богүн эрткен үениң сактыышкыны хевирлиг чугаалажып турар-дыр бис. Коммунисчи, интенсивчи, буу-хаа аажылал бисти өскертип, хөй таварылгаларда улуг хораны чедирген, чонуун эки чаңчылдарын чанагаш «интернационалчы» чаңгыс хепке эде кудуп будаан. Эрининде салы үнмээн оолак алдан-челен харлыг кырган-ачазын «эш» деп алгаш, кичээл үскен школачы дег, чула бабысаан, аттыңын, азы ажы-төлүг ашак кижи чаш комсомолчуну «эш» деп алгаш, ылчыннажып, сарааландырып турганын чоокку эрткен үеде партия, комсомол идепкейжилериниң аразында хаая эвес көрүп болур турду чоп.

ХӨРЭЭМ ӨЙГЕН БОДАЛДАРЫМ

«Кандыг-даа браконьер байгы бар бүгү аннарны төнүүр боолап төтпес» — деп, уругларының ынак чогаалчызы Сергей Михалков бо-ла чугаалаар кижи. Ол ышкаш, чонуун эки чаңчылдарын кандыг-даа фашист эрге-чагырга көгүн үзер харыы чок. Оон дириг чижээн кайыын көөрүл дизе, Чербиле мээн ойнап өскен өжим, акым болур башкы бар. Оон таваарын кижи кайгап-ла хаммас. Чижээлээрге, ол суугу одаан болза, токпакты алгаш, андара-дүүдере тудуп көргеш, ам салыр, өске токпакты базала ындыг, үшкүзүн, дөрткүзүн бөөр... Аамайы бе дээрге, бичии-даа ындыг эвес, бүгү үүлдерге кымдан артык четтигин турар. Шын-дыр ийин: ыяшты буу-хаа бөле октап кагбайн, баштайгы токпактың хын, хөөнүгүн алырын манай аарак салырга, оон кывары дүрген болур үжүрлүг. Пашта чемнин быжары ээзиниң сири-кавызындан, атпаннаарындан хамаарышпас, оттан болгаш үе-шактан хамааржыры чеп апаар. «Кат бүрүү быжар өйлүг» деп дүрүмнү барымдаалаары кижилерге, ылаңгыя эрге-дужаалдыгларга дыка чугула, харыы-даа кадыкшылга чаагай деп санаар мен. Бистиң улуг даргаларывыстан К. А. Бичелдей, бир эвес ол чамдык эмин эрттир «интернационалчы» хөөнүерин шүгдүүнүн алыр болза, тыва кижиниң чаңын чаңнап чүрттап болур. Эскерип көрүнер: мен «шүгдүүнүн алыр болза» деп бижидим, а чоокка чедир «эттиинин алыр болза» дээр чаңчыл турган болгай, ол — чөптүг эвес, шын болбас, чүге дизе кижиин кым-даа, кандыг-даа шаажы эдип шыдавас, ол боду бодун шүгдүүнүп, чөптүг болгаш шын түннелдерни үндүрүп турган, чүгле боду бодунуң чаңын чазап ап шыдаар.

Бир-тээ, чугаа даргалар дугайында шилчий берген чүвé болганда, ниитилел, эрге-чагырга болгаш хамааты кижи дугайында хуула бодалымны илередир бодап түр мен. Бир дугаар черге ниитилел турар, чүге дизе, эрге-чагырганы-даа, кижиин-даа ол хүлээп алыр, ниитилел — бистиң амыдыралывыстың эн улуг шиитпирлекизи, бир эвес ол кара чүвени ак дээр болза, ол чүве ак болур дээш, оон-даа ынай. А конституция өзугаар сонгуп алган эрге-чагырганың хамааты бүрүзү камгалаар, оон хоойлуларын сагыш-сеткилинге, тыва уран үүлге улуг эргилде болган.

Тыва — эрте-бурун шагдап бөөр сыгыт, хөөмей, каргыраның чүрту. Сыгыт-хөөмейни дыңнай бөөривиске, карак четпес делгем ховулар карака көстүп, чалгаан далай дег, ынай-бөөр эзеңгеш-шаавакнаан мал-маганың даваш-шимээни кулакка дыңналып, айыраңкаан дүдүскеке шапкан чүс-чүс аъттарың челдери чалгыглар дег бырлаңдайнып, оларның бажын дозуп, эзир куш дег кылыйткан чылгычы эрлериң овур-хевирин сеткил-сагышка чуруттуп кээр.

Сыгыт, хөөмей ол хире дүлгээннинг. Эртем өзүзүбиле таптыг шинчилеп көөр чүве болза, оларда тыва амыдыралдың, бойдустун; бедик-бедик дагларының, делгем шөлдериң, кижилериң овур-хевириниң аяны долузубиле сиинниккен боор. Ынчаңгаш сыгыт, хөөмей тыва кижиниң сеткил-хөөнүүнүң аяны, аялгазы-дыр.

Ажыы-биле чугаалаарга, Октябрьның Улуг революциязының соондагы чеден чылдарның иштинде Европа культуразын, марксизм-ленинизмиң идеяларын Тывага нептеердир дээш, биче көшкүн чонуун чүс-чүс чылдар иштинде амыдыралындан чыгдынып келген «сүүзүү» — культуразын, ыры-хөөмейи, өзү-чаңчылдарын күш-биле хоруп (ону чүгле ынчангы тыва даргалар кылып турган), «европейжилер» дээни кандыг түннелдиг болганын көрүп чор бис.

Төрээн культуразының дыка хөй хевирлерин билбес амгы тыва чон сеткил-сагыжы ялдарап, массалыы-биле арага-дарыга хандыгын, бот-боттарынга ынак эвес апаарын, өлүржүп эгелээни чажыт эвес. Ындыг берге үеде «Тыва» ансамбль тыптып келген. Хөй он чылдар иштинде удуп чыткан тыва талант одунган. Кижилериң сагыш-сеткили сергеш кынны берген. «Тыва» ансамбльдиң программазында кандыг-даа өттүнүүшкүн, өске нациялар аяны чок, арыг тыва аас чогаалынган үндезилеттингени тыва көрүкчүлериң сагыш-сеткилинге, тыва уран үүлге улуг эргилде болган.

Ажык чугааже чалалга

чурттаары албан, ол бодунун туразын хоойлу өзугаар (чижээлээрге, соңгулда үезинде) илередип каапкан чүве болганда, кайы-бир даргага удур бадылаан-даа болза, аная чагыргыр апаар, чүге дизе, ниитилел, чон кара чүвени ак дээн соонда, ол чүве ак болур, ону кым-даа Кыдаттың кылагар кара бегези-биле карартыр боган күш четпес. Сайзыраңгай чурттарда эрге-чагырга биле кижиниң аразында харылзаалары шагдала ынчаар чөптүү-биле чогуй берген, ынчаңгаш ында чонуң амыдыралы эки, бүдүүлгениң деңнели бедик, кижилериң хереглелдери чөптүг болуп турар. Ында хоойлуну шыгыгы сагыш турар, хоойлу хажыдыышкынары, кем-херек үүлгедиишкиннери хуу талазы-биле үлүг эвес болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкини, бир эвес оон үткаын алыр болза, бүгү кижилерге удур, ниитилелге, оон чаңчылдарынга удур, ниитилелдиң соңгуп алганы эрге-чагырга, оон хоойлуларынга удур үглаңган хөделивишкин болур, ынчаңгаш оон хоразы кандыг-бир кижиниң когараанында болуруудан аңтыда, чурум үрээн, чаңгыс хамааты кижиниң туразы улгатканы, мойну чоонааны, өске бүгү кижилериң тура-соруун хеме бас-ри чугула деп бодап турар мен. Ынчалза-даа сөөлгү үеде радио, телевидениеден, солунаар арыннарындан «чонум» дээш чүве бижиир, үүлбүрү сургаалдар, негелделер, чамдыкта бодунуң хуудa чижээн үлегер кылдыр кедүрүксээр кижилериң хөөн кайгаар мен. Оларның аразында «сөөк баштыг» коммунистер партиязын бактап, шажынчүдүлгени хораан чорда чонуң сеткил-хөөн негелдезин партийжи өзу-биле «хандырып» чораан кижилер, ылаңгыя өскүр-домаккыр болгаалчылар биезги-ле чаңы-биле шажын ажылдакчыларын дээр үндүр мактап турарын ак сеткилдиң үнү деп билбейн турар мен. Оон турукчу бодун «үеним үгааны, аллагы болгаш арын-нүүрү» деп, чогум арын-нүүрү үшкү чергенин шынары кылдыр саваа, хууда алдарын чонуун адын тудуп мурнадын чораан партиянын төлөөлекчилери чораан чамдык күүзе «ажылдакчылары» Тывада шиитпирип чораан 50 мүн кижиниң саныы 100 мүн чедирер дугайында сталинчи-брежневчи кыжаныгларны үндүрүп, Тыва Республиканың акша-хөренгизи-биле даштыкыга чоразының Кыдаттың Улуг чаңазының азы Кувейттиң сайыралының дугайында амы-хуула со-нуургаашкын-биле отчеттай бөөрге, бөдүүн арат кижиниң эгенир, эпчоксунар, човаар, диттикпес ажыы-чаңынын когу үстүн читкени ол бе деп кижи элдепсиниг бодай бербес арга чок-тур. Делегейниң эң кайгамчык хоорайларынга чорза-даа, оларның солун черлерин көрбөөн, ынчалза-даа чуртунуң ат-алдары дээш, он-чээрби алдын, мөңгүн медальдарны кызыл күжүбиле ажылдап эккээр спортчулар дег, бистиң улуг шүүделдиг даргаларывыс он-чээрби машина бараанларны кинр сөөрттүрүп турган болза, чонуң шыдал-быразы бүзүк ынчалел дыңзын орар ийик деп хараадап бодап келгилээр мен. Тыва улустуң национал күрүнезин тургузарда, хамыктың мурнунда, Ленинниң бодунуң безин миннип бижип чораанын «коммунистиг хоолургаашкыдан» адырлыр, бүгү делегейге кижизиг болгаш чөптүг деп хүлээп көрген үлегерлерин эдерер болза, ол улуг чогаадылга эки үре-түннелдиг болур деп бүзүрел чоруур мен.

Мен бодаарымга, ону боогдаар, мону боогдаар, аная удур хөй-ниитиин кедүрүп үндүрер, манаа удур хөй-ниитиин кедүрер деэн чижектиг, алыс утказын ап көөрге, чонуун бир кезиин өске кезиниге удурланыштырып, кижилериң ооргазының артынга олуруп алгаш, бодунга улуг ажыкты үндүрүп ап кагла-ла ажаажан коммунистчиоциясын аргалардан шиитпирлин-биле адыраыры, амыдыралдың кижи оңдужуне алызындан дүүшкен шынчы болгаш чөптүг чурумнарын катап диргизери, ажыл-агымының хоочун аргаларын чаа үеге таарыштыр болбаазырадын ажыглаары амгы болгаш кеди үеним тыва кижилериңе чыруткылыг орук ол болур деп бодаар мен. Ылаңгыя херетеливистиң культуразының өзүүн көрдүнери тоң чугула шыкаш-тыр. Чижээлээрге, бис, амгы тываалар, хлебти эмин эрттир хөйнү хереглеп, ол чокка өске чем чивейн турар бис, бистиң организимивис хөй хлебти эмизиге чедир шиигээлде чокка акша-ла үндүр октап турар. Шажын өөредиинде шиигээл азы ижээл (моол дылда ижээлі) деп билиишкин бир, ону барымдаалаар болза, кижиге чүгле өйлүг чүве ижигин шиигээттинер, артык чүве ажык бербес. Ол кончүг шын. Чамдыкта столоваяга хлеб чок болганда азы ырак чайлагларда төрелдериисче неделя-неделязы-биле төрелдей бергениисте, бис чемни хлеб чокка чип алыр бис, оон дөмей-ле тода бээр, чүве-даа тудай бербес болур болгай. Чүге дизе быдаала макарон, көже азы картошка дөмей-ле хлеб (тараа) болур. Черле ынчаш өске-даа чүүлдерге хереглелдиг культуразын бедилип алыр болзувусса, адаегбе амыдыралының хоочун чүүлдерни шиигээдип алыр болзувусса, бис дыка хөй чүүлдерни камнап алыр бис, бистиң бүдүүлгевистиң дыка хөй чарыгдалдары ала-чайгаар кызырлыр.

Бистиң амгы тываларның, хереглелдерге шымдывыс, чүвени халаскы алыксаарывыс, мурнуң былаажып аспактаптар чүтнүлүвүс деидеп барган деп көрүп чор мен. Ол байдал кижиге ыдыктыг болур ужурлуг чүүлдерге безин илереп турары кончуг хараадаачыг. Чижээлээрге, XIV Далай-Ламаның Тывага келген үезинде чараш эвес чаа чацывысты элдепсиндим. Ыдыктыг чүве ыдыктыг. Ынчалза-даа мартылдаа чок шын база бар: кижилериң боттарының холу-биле кылыр чүүлдерин, аксы-биле эдер сөстерин, бажы-биле бодаар үзелдерин кижилер боттары кылып күүседир, хамык чүве иитилелдиг кижи бүрүзүнден хамааржыр, оларның ол кылыр чүүлдерин кандыг-даа Бурган оларның орнунга күүседип бербес... Ынчанмыже бис Далай-Ламаның чүү берилтерин орта билип албайн чыткаш, баскылажып хаар чазын турдувус. Ол —сарыг-шажыйның баштынчызы, бүгү делегейде хүлээп көрген дешилгелиг саналдарының автору, ынчалза-даа кижи ышкаш чүүлү-чүүктиг, кижи ышкаш сагыш-сеткилдиг, ам артында төрээн чериниң хары оранче сывыртаткан, моон соңгаар ол албан-хүлээлгеге чаа кижи олурар-олурбазы оон бодунга безин чигзинчиг, Гималайның ак харлыг сирттерин сактып сарыныаа чоруур, бистиң дугайывыста база үнелелди кылыр болур кижи-дир, ону харын чылыг-чымчаа-биле хүндүлээр, кижизиг өзу-биле кээргээр, ишти-хөөнүүн өөртүр болза чогуур деп бистиң аравыстан чаңгыс-даа кижи бодаваанны кайын бистиң мактаныжывыс болур деп! Бир эвес бис ону бодаан болзувусса, Далай-Ламаның дешилгелиг күүселдерин хөрек кырында бадыткаарынга, чырык черге кижизиг болгаш чөптүг чорукту нептередиринге болдунар үлүүвүстү киргеннивис ол болур ийик.

Алдын-оол ДАРЖАА.

КАИ экраны

БАГАЙ ОРУКТАРНЫҢ, ТАР КУДУМЧУЛАРНЫҢ УРЖУУНДАН

Бо хүннерде Тыва тер министерствозунуң дакчылары оруктарга бо талазы-биле чурум ажылды чорудүп турар.

Республиканың Иштики херек-КАИ килдизиниң бүгү ажыл-озал-ондакты болдүрбас дээш хажыдыкчылары-биле чугула чазаанга айтырыгны база тургускан, чүге дизе бо ажылдарны организастаарынга хөй акша-төгерик негеттинин турар.

Ап келген хемчеглериң түннелинде республиканың оруктарынга озал-ондак болур чоруктар элээн кызырлып турар. Бир эвес эрткен чылдың тос айларының түннели-биле децпээр болза, орукка озал-ондак болур чоруктар 12 хуу эвээжээн. Авария түннелинде качыгдаан кижилериң саны 2, амы-тыдан чарлыр чоруктар 10,8 хуу кызырылган болуп турар.

Республиканың 12 районнарында, ылаңгыя Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарда авариялар саны элээн эвээжээн.

Бодунуң ажыл-чорудулгазының талазы-биле дыңнадыгларны хуравтоинспекцияның ажылдакчылары чонга доктаамал кылып келген. Бо чылдың эрткен айларының дургузунда 17 теледамчыдылгаларны, радиога 8 удаа, республика солунналарынга 40 материалларны организастаан, күш-ажылчы коллективтер-биле 41 ужуражылганы кылган.

Оруктарга шимчээшкинни хайгааразындан ангыда, КАИ ажылдакчылары хөй-ниитиниң чурумун тударынга болгаш кем-херектерни илередиринге доктаамал киржип келген. Эрткен 9 айларның дургузунда КАИ ажылдакчылары 339 кем-херекти илереткен, ол дээрге республикада кем-херекти сайгарарының 11,5 хуузу болуп турар. Автомототранспортту оорлаан 40 херекти, ок-боону болгаш сорк чепсекти чөпшээрел чокка ап чорааны дээш 8 таварылганы, наркотиктиг будумелдерни соерткени дээш 6 таварылганы илереткен болгаш ямзы-бүрү чурум үрээни дээш районнарның болгаш Кызыл хоорайның милиция черлериниге 104 хамаатыны, эзириктер сергедир черге 133 кижини киргеен.

КАИ-ниң ажылынга комплекстиг үнүүшкүннер болгаш чурттакчылыг черлерге хынаалалар улуг ужур-дузалыг болуп турарын практика бадыткаан.

Бо бүгүүнүн түннелинде оруктарга шимчээшкин чурумун үрээр чоруктар дыка кызырлып турар, ылаңгыя Бии-Хемниң Шивилгде болганда. Ол органиланнының кол сорулгазы: Азияның биче улустары-биле ямзы-бүрү дипломаттыг харылзаа тудары. Девизи: «Тываны көрбейн өлүрү хомуданчыг». Эмблемазында бижи: «Тыва азы чүү-даа эвес» («Тува или ничто»). 1993 чылда чайын ол иитилел бодунун дөрт-беш хире делегаттарын Тываже чорудар деп бодап турар.

Март айда Германияның Кёльн хоорайга концерт соонда оларга түрк национал дыг хөй-биле чедип келгеш, «Ооллардым, силерниң концертинерден бодувустун түрк чонувустун эрте-бурунгу культуразын көрдүвүс. Түркстерниң бурунгу чүрту —Энесай хемниң эриктери. Чангыс дылдан, чондан укталган, бистиң чамдыыыс-тыр силер, ооллардым» — дээш, ыглап, тыва артистерни куспактап турган.

Амстердам хоорайга тыва артистер ресторанга чөмненип олурганнар. Хенертен кожазында столдан тыва хөөмей дыңналы берген. Көөрге, даштыкы кижи бодунун магнитофонунда тыва хөөмей салып алган олурган. Ооллар од кижиниң кассеталарын сонуургап көре бергеннер. Хөөмей, сыгыт кассеталары од кижиде элээн каш болган. Үндүрүкчүлериң кассеталарда бижип каан: Алексеев, Зоя Кыргыс, Теолор Левин деп кассета бүрүзү аңгы-аңгы үндүрүкчүлүг болган. Даштыкы кижи кассеталарын ертээ аар дээш (конкуренция зайы-биле аңгы-аңгы).

Оон мурнунда Канадага Виннипег хоорайга бир университет (кандыг университет дээрзин артистер сагынмаан) тыва артистерни чалаан, Аная оларга база-ла тыва хөөмей, сыгыт, каргыраалыг кассеталар көргүскеннер. Ол бижимелдерде Геннадий Туматтың, Хунаштаар-оол Ооржактың хөөмей, сыгыты, Андрей Чүлдүм-ооллуң каргыраазы бар болган. Оларны Мооллуң хөөмей суртаалчызы Зундуй деп кижи мооллдарны кылдыр багайтыр орус дылга тайылбырлап каан боон турар.

Ындыг янзылыг тыва аас чогаалы: хөөмей, сыгыт, каргыраа даштыкыда чамдык кижилериң улуг өртекке садыглап, байып алыр бараа-ны апарган.

Ол чоруп чораан, артистер даштыкы чонварның бедик культурлуун, бөлүүнүн, боттарының сагыш-сеткилиниң күжүн, мөзү-шынарын ажыглап шыдаарын, амыдыралды билирин, сеткилиниң ажыы-чаңынын ажыын, өске кижилерге хамаарыштыр сонуургалдынын магадап хаммаанар. Моон соңгаар Тывага даштыкы аалчылар хөй келир. Бистиң тыва чонувус олар-биле ижин-кара чок болуп, хүндүлеп, боттарының арыг сеткилин ылерединe шыдаар кылдыр чаңчыгып алган болза эки-ледир ийин деп, артистер чугаалап турдулар.

Үстүнде чугаалаанывыс бергелер, шаптыктар турзадаа, «Тыва» ансамблиниң артистери ундаравайн, шудургу ажылдап турарлар. Оларның амгы сорулгазы программазын үндезинин-биле чаартыры, эгээртинмес далай дег тыва аас чогаалынче ханызыбиле «шымныып» кирип турганы, ансамбльдиң хөгжүлдезинге ийнги чаа эргилдени, «бурункаар шураашкынны» боттандырар деп турар үлүс болду. Тыва хөгжүм талазыбиле тускай мергежилдиг, эртемдеи В. И. Сүзүкей болгаш режиссер Ирина Лопсан оларның ажылынга дузалажып турар.

Чогаадыкчы коллектив чүгле бодунун ажылын бүрүү-биле чаартырын бодавайн, аныяк талантыларны база деткип турар. Оларга чоокта чаа сыгытчы Сат Байбек деп оол база немешкен. Ам-даа, ылаңгыя тыва улустук ырларын күүседир кыс ургларны удавас болур шилилге конкурузунга киржириниче чалап турарлар.

Борис ОНДАР.

КУДУМЧУЛАРНЫҢ УРЖУУНДАН

Ап келген хемчеглериң түннелинде республиканың оруктарынга озал-ондак болур чоруктар элээн кызырлып турар. Бир эвес эрткен чылдың тос айларының түннели-биле децпээр болза, орукка озал-ондак болур чоруктар 12 хуу эвээжээн. Авария түннелинде качыгдаан

Өдүген ивижилериден чаныр оргаш. Тожу тайгаларының бирээзинде, кызаа хем унунда, тоорукчулар бажынынга дүн чарып чыткан мен. Дүн ортузунда каш кижи келген соонда, чугаа-соот, каткы-итки—чажыраар чүве! Ол бүгүнүн кол өзээ үндезини—чангыс кижиде. Оон үнүн дораан таныр кааптым, оон өске кым-даа улусту ынчаар хөгледип шыдавас. Баарын кадыр каттырышкан эрлер тендирип, үне халчып, карактарының чажыы чодарынга өйлежип тур.

Адырам кажан чоор ол? Ийе-ийе, 1960 чылдарның ортан үезинде Адыр-Кежигге чаа интернат ажыдып турда-ла болгай. Ынчан тудугжулар улуртүп турду, а мен колхоз даргазы Василий Тамдын-оолдун телеграммазын ёзугаар «Тыванын аныяктарындан», «Өдүген» интернаттың байырлалынга келгеним ол чүве. Чээрби беш чыл дургузунда көрүшпээн-даа болзувусса, чок, ол үнүү, ол каткыны кым-даа чандыр таныбас! Кырывас деп чүвезин моон.

ДҮЖҮМ-ДҮР ДЕП БИЛЗИМЗЕ-ДААА

— Дагбажык!

Кывар-суглуг деп чырыынга мени көрүп кааш, ындында-ла имиреш карактарын улам-на имиреди: «Оо-оо! Журналист ышкажыңаржыл! Адынарны алавас кижи болдур мен ийен. Мээн бар чоруур черимден келдинер де?»

Чугаа кадында бо кижинин чиигни, угаанының чартын, аныяксын, хөлүүн болгаш баштаан магазынын оргаш, дөстүнмейн, харын айтырыптым.

— Чеденни челелеп кааш, сезенче семеп ор мен. Ченгеден тып көрем, харын — дээш хөглүг каткызын хөөн киир төө каап ор.

Оон бээр база каш чыл эрти. Дагбажык мээн ажылдаар черимге-даа, бажыңымга-даа каш-даа катап кээп каапкан: аДак-кыры аныятардан-Даа дээре, Мындаа чаа база кире дүштү, чугаазы биеэки-ле хевээр: «Октябрь ай үндү, одаг-алап ээлеп бер. От өжүрбесле болзунза, ол-ла. Оон өскези —мээн хөрээм».

Бараан Дондупович Дагбажык 1917 чылдың октябрь 10-да Оо-Хемнин Хараалга ядыы анчының тос чадырынга төрүттүнген. Ол төрүттүнген хүнүнде тайгаже аттаныр чанчылдыг, ынчангаш дикинээр дээш ынчан төрүттүнген мен дээр. Чогум боду «Амыдыралдың ажыын-даа четтирип, аскежиктің аяан-даа аартап чордум»—деп чугаалаар. Тайганын тайгазынга, черниң черинге, чангыс чадырга аваазын ачазы каапкан, чоруй барган. Аваазы бүгү назынында өске кижиге барбайн, чааскаан дөрт ажы-төлүн өстүрген. Ынчангаш оон үш оглу-биле чангыс кызы кара чажындан аннап, балыктап, эм болгаш чиир үнүштер чыып чанчыга берген. Акызы үжен харлыында, угбазы бежениннинде чок апаргылаан. Ам дунмазы Михаил Дондупович-биле иелээн арткан.

Дагбажык —он бир уругнун ачазы. Оларының ам тозу бар. Бир оглу боога эндээн, бирээзи шеригге өлүрткен. Боду чайын экспедиция аттары кадарын, кыжын аннап каап чоруур. Бичиизинде Эн-Суг хуреэзинге беш чыл хууракта-ан. Оо-Хем сумузунга аревэ үүрүнүк даргазынга, «Тоора-Хем» колхозка тудуг бригадиринге болгаш хову бригадиринге үр ажылдаан. Хам-Сырага иви бригадирлеп, Азастын Кара-Порга кара дилги азырап, ивижилеп-даа чорааан. Пенсиялаанда бээр он ажыг чыл болган.

— 1930 чылда Чекпелиг (ам Тоора-Хем) школазынга 54 кижи өөренип эгелединис. Чалгыс классчым Ак Хүлбүней 25 харлыг турду. Бир чангыс классчым Михаил Мендуме бо. Чангыс чылып дөрт классты доозупкан мен —деп, мурнунда хуурак чорааныда ужур барын од чугаалап оо.

Дайын үезинде каш кижи чус хире чары коштап алгаш, Кызылга дузаламчы чедирбишаан, чин тээп чорааның бо-ла чугаалаар:

— Ынчан чүктүг ивилерлиг бистерни обком чанынга чурукка тыттырып шаг болган чүве, от чуруктар музейде бар боор ийин он. Чадамба чогаалчы сүтта үнүп-кирип турар үзүе бис.

Төөгүлеп орда, угааны дыка чарт. Шериг шинчилгезинден болгаш колхозтажылышкындан дезип, бөлүк-бөлүү-биле тофаларже болгаш Моолче көжүп чорүй барган улустун аттарын безин аваап орар.

— Мен 45 харлыг турумда, хоугларым аваазы чок апарды. Оон соонда араганы амзаап эгелединм —деп каттырып ор.

Дагбажык ам тайгада, Одаг кыдыында та кымнарны каттыртып ор ыйнаан. Ол ында чоруп турда, уруу Света менче чагаа чорудукан болду. Ынна мындыг одуруглар бар: «Тайгага» өскен мен. Школа соонда ивижилеп база турдум. Ам иви ажылының талазы-биле тускай эртемниг мен. Институтка «Тожуда иви ажылының хөгжүлдези» деп диплом ажылын кылдым. Ачамның дугайында шүлүк бижээн боорларга, силерге мону бижидим.

Мен бичиимде ивижилерге садыг ойнаараа турбаан. Оон ачам ийи киш даялап алгаш, оларын сойбайн, менээ ойнаарак кылып бергенин черле утпас мен».

Тожуларым менээ эргим апарган. Эрткен чылын Светаның ачазын дүжээн ужурум база ында. Оон уламнадан «Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа» деп шүлүүм кестүп келген чүве, номчунардан:

Тайгаа эвес, бажыңымга
Дагбажыктың сөөгүн туттум.
Адыг ойнап каапкан дижип,
Ажок улус дүүрен туржук.
Чоргаадай-даа, Тамдын-оолдаа,
Чок, Мырлаа, Чигжит суглар,
Ак Хүгбек, Амбаржы дээш,
Арбын улус чыылган болчук.
Бир-ле майгын баарынга
Бичемейни база көрдүм.
Ыянгылыг үнү-биле
Ырлап-ырлап, ыглап оржук.
Бажын, майгын, арга-ыяш
Баарымга кестүп турда,
Хааржак аксын хаап чыткаш,
Карак-ла бо: оттуп келдим.
Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавайн тур:
Дагбажыктың өлүг-дириин
Дарый менээ чугаалаар.
Кызыл кирген санында-ла,
Кызып-кызып, менээ келир,
Сезен харже чоокшулаан
бол,
Сергээ аажок ирей чүве.
Элик кедеп маннапканда,
Эри хайныр, омаа киткээр,
Буду черге дегбестей бээр,
Будук безин дызырт кылбас.
Өдүгенден Кызыл чедир
Чары коштааш, чин тээп
чораан,
Өөрүшкү-маннай бүргээн
Чаагай чанныг кижи ийик.
Баштаа болгаш оюнзагы
Барык деннээр деннелиг чок.
Артист Көк-оол артист-даа
бол,
Аная четпес магатчок боор.
Каткы-хөгүү, өөрүшкүнү
Карманындан ушта соп
кээр:
Хамык улус ону дыннап,
Кайгап-харап тура хүнээр.
— Алдын казар Хараалда-ла
Аттар ажаап туру мен —
деп,
Эрткен чайын бажыңымга
Эгиш-тыныш кире дүштү.
— Октябрьда тайгаа келгеш,
Одаг эвлеп берем—диди.
Ону оон бээр көрбээн болум
Орнукшудуп, дүжеп чүмүл?
Дүжүм-дүр деп билзимзе-даа,
Дүвүрээним намдавай тур:
Дагбажыктың өлүг-дириин
Дарый менээ чугаалаар.

Мээн бо шүлүүм «Шын» солунга парлаттынган соонда, аная харыы кылдыр бир шүлүк келген. Ону чогааткан кижини кым деп бодап тур силер? Дагбажыктың Тоора-Хем суурнун уруглар садигинде ажылдап турар уруу Оксананың алдыгы класста уруу Олимпиада дивес силер бе! Ол ам чедиги класста өөренип тур боор. Оон «Кырган-ачам дириг» деп шүлүү бо-дур:

Даады маа кээр Кара-Күске
Хөглүг кырган Дагбажыкты
Тайгаа эвес, бажыңыңга
Хөөржүдүп дүжээн болду.
Хамык чондан өлүг-дириин
Кара-Күске айтырган-дыр.
Харыызынга мону сөглээйн:
«Кырган-ачам дириг-дириг!»
Тайга-чуртун кезип-кезип,
Таваар-шөлээн балып келгеш,
Оксананың бажыңында
Омак-хөглүг хөөрен олур.
Өлген кылдыр дүжеп каарга,
Өлбес чүве дивеливе.
Кара-Күске, ам-даа кээп кор:
Кырган-ачам дириг-дириг!

Эки-ле шүлүк, эки-ле харыы. Маная кандыг-даа тайылбырның хөрээ чок. Эр-хей-ли сен, уруум. Кырган-ачаның тывызык, сескур, мерген деп чүвезин ылап-ла дөзээн-дир сен. Ол дээш өөрүшкүмнү илереттишаан, удавас чеде бээрин аазааш, мындыг одуруглар-биле мону доозун каайн:

Теве шыдаар хөвуларлыг
Тес-Хем чурттуг
болзумза-даа,
Чары мунуп, тайга кезип,
Чадыңынга хонуп чораан.
Даады-ла дүшке кирер,
Тайга чону тожуларым!

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

ЧУРТТАЛГАМНЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Назы четчип өзүп келгеш, Хабаровск крайга шериг албаны эрттирип турган чылдарымда далай кыдыы ел-шык, кыш боорга кылын харлыг, чылыг агаарлыг черге оорга, бут аарыыр хоочу тып алган мен. Төрүттүнген суурум Чөөн-Хемчик районнуң Иймеге чедип келгеш, кадыг ажыл кылбайн, моллурга даргалар чирии дуглап, чөн-биле кады төрээн черимге өөрүшдаа бол, үлүүм киирер дээш бодумга улуг хала чок, 1962 чылдың чазынынга чедир ону сагыызын дег эдилеп келдим.

Аарыгны баш удур когун үзе эмиетпес болза, кээргээр өвес, Ийме суурга ынчангы Ленин аттыг колхоз, ам Карл Маркс аттыг совхозка каттышкан бода мал фермазының эргелекчизи турумда, чазын март айның ортан үезинде, оорган өөлбестеп, буттарым бастынмастап, халалыы кедерээн.

Чадаананың ниити аарыглар эмнээр салбырынга бир ай ажыр эмнеттим, түнелги эки болбаан. Шеленин Иштин-Кужур аржаанынга кагыстым, аарыым намдап, сеткилим өөрткен. Ол-ла үеларде ажылымны уламчылап турган мен, Сентябрь төнчүзүнде чер донуп турда катап кадаанаан, орнидан өөгүп, шалала чыткан идиктеримни холдап четпес апарган мен. Эмчиге катап чыткаш, бичии чүгээлензимзе-даа, соок удур байдалым улуг чиигевээн, аарыгның халазы чүгле мээн өвес, ег-бүлемнин хөрээжен өөзни, чоок төрелдеримни дүвүредип артпышаан...

ЛАМАЛАРНЫҢ ТӨЛГЕЛӨЭНИ

«Өттүнчек өөренир, өжеш өлүр» деп ыызгуур салгаан өөбелериистің чугаазы ханы уткалыг, өөредиглиг, үндезин дөстүг дээрзин сугга дүшкенде быаза сугжу дээн ышкаш ынчан улуг честем Намзырайның ёзуургап болбас, лама, хамнар бис дээр бүдүү кеделип турар улуг назылыглар-биле харылзашсыңа деп хүннүң сүмелээр чугаалары кулаам үюк апарган, ынчан чөпшээрежипкен мен.

Ол үеде лама, хамнарга бүзүреевес, туружум ёзуургак чораанын мурнай миннип чугаалап каайн, колхоз даргазыңдан чиик хөлге чөпшээредип алгаш, чангыс хүн иштинде Хорум-Даг, Кирсарай, Кызыл-Даг ламаларының төлге чарлыктарын чангыс хүн иштинде кезий каккаш, дыннап көөр-дүр деп шиитпирин бодумга хүлээп алгаш, даң адын, чер чырын орда аттаныптым.

Хорум-Даг ламазы К. Монгуштуң кидис өөнүн чанынга оглум Сергей-биле халдып кээривиске, ак өөнүг «Москвичиин» ажылдап каан, иштинде кижи-даа чок, мотору оожум сымыраныр, хөделип тур.

Оглум машинадан дүшпейн, ора-ла, «Ачай, дүрген кирээли, кырган чалалга баар дээш белеткенип орар хиредир» — деп даладыгра каапты. Өгге кире бээривиске, суваглаан ламавыс хараачада сайгылгаанын кыысын алган бичежек стол артында ном номчуп олур. Менди солушкан сөөлүүсте, ур болбаанда, ында олурган улустуң баштарынга номну үстүрүп, сагыл четтиртеш, барындактаар деп барды. Келген хөрээмни чугаалаарымга, төрүттүнген чылымны айтыр алгаш, адын билир эвес мен, улуг-ла судуруп катап ажып, хүн, чүк айтыр он ийи дириг амытан чураан төлгезин көргүлээш, хей-аңдын бедик, эки чүгүн — хүн үнер тала, бо аарыг силерниң амынарга чедип шыдавас, алызы сегип, чигээр оол-дур сен, эм боон берейн шүве, бичии намдадыр боор, алыс шыдавас мен, бөөлеле эр кижи дузалаар деп турар чүве-дир, хопчу-карамда аан дээш, кырган хүлүмзүрүп каан. «Четтирдим» дээш, аттаныпкан бис.

Кирсарайның суваглыг ламазы С. Күүларга келириискe, бичии бажынында бистің манаан ышкаш, номун стол кырында салып алган шайлап олур. Чолукшаан соовуста, чоруувусту оглум чугаалап, төлгеден ажыдып, андарып көрүнерем деп диледи. Кырганыысыс шо октап, ном ажып көргеш, Хоовум-Даг хелиниин чугаазын ол-ла хевээр хоолгалай бижээниңнен номчаан дег каталаптарга, ийи адашкы чүгле арыннарыысче көрүштүүс.

Кызыл-Даг үглапкаш, ачашкылар: «Бо лама база ол-ла төлгени чугаалаар болза, шажын номалы шынын айтыр, бо аарыг канчап-даа амы-тынга шоглап шыдавас» —деп билип аар бис дижип. Адар-Төштү эоги орүү-биле ажа чүгүрту бердивис. Кызыл-Даг кумзалы ачамның кудээзи болуп, ыпланаан хамымга белин аксыңүүделге акша эвирелээш, бээр хөрээн, төжүн баштадыр дүлгеш салыр дээш, хой өзедип алгаш манаан чыдыр мең. Оглум кежээликтей халдып келгеш: «Хамыысс кырган-ачам сугда чедип келди, эртен өөкерге чедире бээр мен, оглум, деп Даваай кырган-ачам чугаалааш, чана бер диди» — деп келген. Белеткенип аарыыста харын эки боон-тур деп, кады кырааным чугааланыр олурган.

Лазаан сөзүүге ээ боон, даргам эртеннинде эртежик-ле каты хамын өөвүске эдертип эккеп кааш, контораже ажылдап чорүй барган. Ортумак дурт-сынныг, аллан хаа четкелек назылыг, конзагар думчуктуг, далчыр карактыг, чугаакыр кара ашак алаан өөрөп, шайлап орган: «Бичии улустар үне берзин, улуг назылыглар артсын» деп, айтыышкын берген шиичилиг ширинн чугаалаш, херек чүүлдерин үгбам Үйнүкпаа сугларга белеткедип алгаш, эдертип чорааны танывазым аныяк эрин чанынга олуртканш, херек болза, дузалажыр күдээм оол-дур ийин бо дээш, орган эрже холун айытты, оозу овуузунчу кончуг чыыжаш кылдыр барык тейлээнзинг мөгейин каан.

Хам мээн холумда шакты чештиргеш, судалдан көргеш, иштинде сымыраныр, алганыр эгелээн... Ур-даа болбаанда туда дүшкеш, кадайымнан кедип турган кускулук хүрен тонун үжүлдүргаш, хачы-биле иштин хойнундан эргек бажы хире черин чиге кезип алгаш, холунун дыргаанын каразын база кезип алды, мээн бажым дүгүн, чүрек талазы холумнуң айтыр салаазының дыргаан хачы-биле кескен, кадайымның ол-ла үүлдериби-биле катай дем-не кыысып алгаш кады келген эжиге мени долгандыр түттүрүп турган чанынга улам кес немээш, ол-ла үүлдерни кырынче каггаш, хөөп каан дег дузалакчызын чиге сонгу чүүне үндүрүп каавыт дээш, аббылап чорудукан.

Чаглыг эзтти шаа-биле ийи турган хамның чугаазы доозту хөөнүп, аксы ийиг берген. Серия доктаагаа соонда ам ол-ла, чоочук-херек бүткен дей-дир. Улуг үгбам Үйнүкпаа: «Ажылдың түнелги аазгай болду бе, кырган?» — деп, сонгуургап айтыды, хамыыс бажын чайгаш, доо чок: «Мен шыдаавас-тыр мен, күду-сүнезини шагда-ла эрлик оранында чурттай берген оолдур» бо, көргей-ле силер, бир ай чартык чурттаар кылдыр дилеп кагдым, бодумнуң нүүрүм-биле аан, оон ынай кым-даа хоржок» — дээш, маадырлыг херек кылган дег менден: «Билдің бе, Ондар?» — деп, айтыргаш, күдарап чанныр ирги дээнзиг караан чивеш кылбайн, дорт кайгап олур.

— Кырган башкы дамаларга бүзүреэрим аргажок, ынчангаш чангыс чуурга, херек болза, кажан-даа чарлы берип болур харын, кырган, Чөн кежинн четтиреи салымыдан хамааржыр, ону үе көргүзе бээр — дээш, каттырарымга, туразы улуг хейдир бо, өлүм деп чүвени көөр сен шүве деп кыжангаш, чанынга аксыга берген 150 акшаны бербейн баайн дээнзиг хойлапкаш, кызыл-даваа үне халаан.. Мээн кады кыраанын: «Идиктериңер кезип алынар, хой эдин ап алынар» — деп, турда-ла, хая көрүнмейн, довурак чажыпкаш, дузалакчызын кый деп алгаш, суму даргазы Дакпай акымын барык кожа бажыныче шошкун кире берген. Кежээзинде суму даргазы хооп алган хамыысты Чыргакыга чедирип каарын оглумга сүмелеп чедип келген. А оозу: «Ачамга кыжанган кижи чүве, хоржок мен!» — дээш, идиктерни октап берген, холун чангаан.

УРГАА ХАМНАР АРТЫНЧЫЗЫ

«Сезиктен аарыы, сузуктен экижиир» дижир болгай, бо далчыр хамчыгаш мөнээ карганган боор деп сеткилим эндеевэн, ынчалза-даа сүлдем бедик, сүзүүм улуг, ол шыдаваын билген ийик мен. Ол үеде оглум Сергей мени экиртип аарының болдунар-ла арганарын дилеп турган. Бирле хүн: «Ачай, Чадаананың Хайыраканда хоочун хам бар дижир-дир, Тываның кайыдаа булунарыныче чалалгага барып турар, өттүр сөглээр кижи деп улус мактай-дыр, бажыңын база көрүп алдым, ол-ла хамымга белин аксыңүүделге акша эвирелээш, бээр хөрээн, төжүн баштадыр дүлгеш салыр дээш, хой өзедип алгаш манаан чыдыр мең. Оглум кежээликтей халдып келгеш: «Хамыысс кырган-ачам сугда чедип келди, эртен өөкерге чедире бээр мен, оглум, деп Даваай кырган-ачам чугаалааш, чана бер диди» — деп келген. Белеткенип аарыыста харын эки боон-тур деп, кады кырааным чугааланыр олурган.

Лазаан сөзүүге ээ боон, даргам эртеннинде эртежик-ле каты хамын өөвүске эдертип эккеп кааш, контораже ажылдап чорүй барган. Ортумак дурт-сынныг, аллан хаа четкелек назылыг, конзагар думчуктуг, далчыр карактыг, чугаакыр кара ашак алаан өөрөп, шайлап орган: «Бичии улустар үне берзин, улуг назылыглар артсын» деп, айтыышкын берген шиичилиг ширинн чугаалаш, херек чүүлдерин үгбам Үйнүкпаа сугларга белеткедип алгаш, эдертип чорааны танывазым аныяк эрин чанынга олуртканш, херек болза, дузалажыр күдээм оол-дур ийин бо дээш, орган эрже холун айытты, оозу овуузунчу кончуг чыыжаш кылдыр барык тейлээнзинг мөгейин каан.

Хам мээн холумда шакты чештиргеш, судалдан көргеш, иштинде сымыраныр, алганыр эгелээн... Ур-даа болбаанда туда дүшкеш, кадайымнан кедип турган кускулук хүрен тонун үжүлдүргаш, хачы-биле иштин хойнундан эргек бажы хире черин чиге кезип алгаш, холунун дыргаанын каразын база кезип алды, мээн бажым дүгүн, чүрек талазы холумнуң айтыр салаазының дыргаан хачы-биле кескен, кадайымның ол-ла үүлдериби-биле катай дем-не кыысып алгаш кады келген эжиге мени долгандыр түттүрүп турган чанынга улам кес немээш, ол-ла үүлдерни кырынче каггаш, хөөп каан дег дузалакчызын чиге сонгу чүүне үндүрүп каавыт дээш, аббылап чорудукан.

Чаглыг эзтти шаа-биле ийи турган хамның чугаазы доозту хөөнүп, аксы ийиг берген. Серия доктаагаа соонда ам ол-ла, чоочук-херек бүткен дей-дир. Улуг үгбам Үйнүкпаа: «Ажылдың түнелги аазгай болду бе, кырган?» — деп, сонгуургап айтыды, хамыыс бажын чайгаш, доо чок: «Мен шыдаавас-тыр мен, күду-сүнезини шагда-ла эрлик оранында чурттай берген оолдур» бо, көргей-ле силер, бир ай чартык чурттаар кылдыр дилеп кагдым, бодумнуң нүүрүм-биле аан, оон ынай кым-даа хоржок» — дээш, маадырлыг херек кылган дег менден: «Билдің бе, Ондар?» — деп, айтыргаш, күдарап чанныр ирги дээнзиг караан чивеш кылбайн, дорт кайгап олур.

— Кырган башкы дамаларга бүзүреэрим аргажок, ынчангаш чангыс чуурга, херек болза, кажан-даа чарлы берип болур харын, кырган, Чөн кежинн четтиреи салымыдан хамааржыр, ону үе көргүзе бээр — дээш, каттырарымга, туразы улуг хейдир бо, өлүм деп чүвени көөр сен шүве деп кыжангаш, чанынга аксыга берген 150 акшаны бербейн баайн дээнзиг хойлапкаш, кызыл-даваа үне халаан.. Мээн кады кыраанын: «Идиктериңер кезип алынар, хой эдин ап алынар» — деп, турда-ла, хая көрүнмейн, довурак чажыпкаш, дузалакчызын кый деп алгаш, суму даргазы Дакпай акымын барык кожа бажыныче шошкун кире берген. Кежээзинде суму даргазы хооп алган хамыысты Чыргакыга чедирип каарын оглумга сүмелеп чедип келген. А оозу: «Ачамга кыжанган кижи чүве, хоржок мен!» — дээш, идиктерни октап берген, холун чангаан.

УРГАА ХАМНАР АРТЫНЧЫЗЫ

«Сезиктен аарыы, сузуктен экижиир» дижир болгай, бо далчыр хамчыгаш мөнээ карганган боор деп сеткилим эндеевэн, ынчалза-даа сүлдем бедик, сүзүүм улуг, ол шыдаваын билген ийик мен. Ол үеде оглум Сергей мени экиртип аарының болдунар-ла арганарын дилеп турган. Бирле хүн: «Ачай, Чадаананың Хайыраканда хоочун хам бар дижир-дир, Тываның кайыдаа булунарыныче чалалгага барып турар, өттүр сөглээр кижи деп улус мактай-дыр, бажыңын база көрүп алдым, ол-ла хамымга белин аксыңүүделге акша эвирелээш, бээр хөрээн, төжүн баштадыр дүлгеш салыр дээш, хой өзедип алгаш манаан чыдыр мең. Оглум кежээликтей халдып келгеш: «Хамыысс кырган-ачам сугда чедип келди, эртен өөкерге чедире бээр мен, оглум, деп Даваай кырган-ачам чугаалааш, чана бер диди» — деп келген. Белеткенип аарыыста харын эки боон-тур деп, кады кырааным чугааланыр олурган.

Лазаан сөзүүге ээ боон, даргам эртеннинде эртежик-ле каты хамын өөвүске эдертип эккеп кааш, контораже ажылдап чорүй барган. Ортумак дурт-сынныг, аллан хаа четкелек назылыг, конзагар думчуктуг, далчыр карактыг, чугаакыр кара ашак алаан өөрөп, шайлап орган: «Бичии улустар үне берзин, улуг назылыглар артсын» деп, айтыышкын берген шиичилиг ширинн чугаалаш, херек чүүлдерин үгбам Үйнүкпаа сугларга белеткедип алгаш, эдертип чорааны танывазым аныяк эрин чанынга олуртканш, херек болза, дузалажыр күдээм оол-дур ийин бо дээш, орган эрже холун айытты, оозу овуузунчу кончуг чыыжаш кылдыр барык тейлээнзинг мөгейин каан.

Хам мээн холумда шакты чештиргеш, судалдан көргеш, иштинде сымыраныр, алганыр эгелээн... Ур-даа болбаанда туда дүшкеш, кадайымнан кедип турган кускулук хүрен тонун үжүлдүргаш, хачы-биле иштин хойнундан эргек бажы хире черин чиге кезип алгаш, холунун дыргаанын каразын база кезип алды, мээн бажым дүгүн, чүрек талазы холумнуң айтыр салаазының дыргаан хачы-биле кескен, кадайымның ол-ла үүлдериби-биле катай дем-не кыысып алгаш кады келген эжиге мени долгандыр түттүрүп турган чанынга улам кес немээш, ол-ла үүлдерни кырынче каггаш, хөөп каан дег дузалакчызын чиге сонгу чүүне үндүрүп каавыт дээш, аббылап чорудукан.

Чаглыг эзтти шаа-биле ийи турган хамның чугаазы доозту хөөнүп, аксы ийиг берген. Серия доктаагаа соонда ам ол-ла, чоочук-херек бүткен дей-дир. Улуг үгбам Үйнүкпаа: «Ажылдың түнелги аазгай болду бе, кырган?» — деп, сонгуургап айтыды, хамыыс бажын чайгаш, доо чок: «Мен шыдаавас-тыр мен, күду-сүнезини шагда-ла эрлик оранында чурттай берген оолдур» бо, көргей-ле силер, бир ай чартык чурттаар кылдыр дилеп кагдым, бодумнуң нүүрүм-биле аан, оон ынай кым-даа хоржок» — дээш, маадырлыг херек кылган дег менден: «Билдің бе, Ондар?» — деп, айтыргаш, күдарап чанныр ирги дээнзиг караан чивеш кылбайн, дорт кайгап олур.

— Кырган башкы дамаларга бүзүреэрим аргажок, ынчангаш чангыс чуурга, херек болза, кажан-даа чарлы берип болур харын, кырган, Чөн кежинн четтиреи салымыдан хамааржыр, ону үе көргүзе бээр — дээш, каттырарымга, туразы улуг хейдир бо, өлүм деп чүвени көөр сен шүве деп кыжангаш, чанынга аксыга берген 150 акшаны бербейн баайн дээнзиг хойлапкаш, кызыл-даваа үне халаан.. Мээн кады кыраанын: «Идиктериңер кезип алынар, хой эдин ап алынар» — деп, турда-ла, хая көрүнмейн, довурак чажыпкаш, дузалакчызын кый деп алгаш, суму даргазы Дакпай акымын барык кожа бажыныче шошкун кире берген. Кежээзинде суму даргазы хооп алган хамыысты Чыргакыга чедирип каарын оглумга сүмелеп чедип келген. А оозу: «Ачамга кыжанган кижи чүве, хоржок мен!» — дээш, идиктерни октап берген, холун чангаан.

УРГАА ХАМНАР АРТЫНЧЫЗЫ

«Сезиктен аарыы, сузуктен экижиир» дижир болгай, бо далчыр хамчыгаш мөнээ карганган боор деп сеткилим эндеевэн, ынчалза-даа сүлдем бедик, сүзүүм улуг, ол шыдаваын билген ийик мен. Ол үеде оглум Сергей мени экиртип аарының болдунар-ла арганарын дилеп турган. Бирле хүн: «Ачай, Чадаананың Хайыраканда хоочун хам бар дижир-дир, Тываның кайыдаа булунарыныче чалалгага барып турар, өттүр сөглээр кижи деп улус мактай-дыр, бажыңын база көрүп алдым,

Амыдыралдан чугаа

ол-ла хамымга белин аксыңүүделге акша эвирелээш, бээр хөрээн, төжүн баштадыр дүлгеш салыр дээш, хой өзедип алгаш манаан чыдыр мең. Оглум кежээликтей халдып келгеш: «Хамыысс кырган-ачам сугда чедип келди, эртен өөкерге чедире бээр мен, оглум, деп Даваай кырган-ачам чугаалааш, чана бер диди» — деп келген. Белеткенип аарыыста харын эки боон-тур деп, кады кырааным чугааланыр олурган.

Лазаан сөзүүге ээ боон, даргам эртеннинде эртежик-ле каты хамын өөвүске эдертип эккеп кааш, контораже ажылдап чорүй барган. Ортумак дурт-сынныг, аллан хаа четкелек назылыг, конзагар думчуктуг, далчыр карактыг, чугаакыр кара ашак алаан өөрөп, шайлап орган: «Бичии улустар үне берзин, улуг назылыглар артсын» деп, айтыышкын берген шиичилиг ширинн чугаалаш, херек чүүлдерин үгбам Үйнүкпаа сугларга белеткедип алгаш, эдертип чорааны танывазым аныяк эрин чанынга олуртканш, херек болза, дузалажыр күдээм оол-дур ийин бо дээш, орган эрже холун айытты, оозу овуузунчу кончуг чыыжаш кылдыр барык тейлээнзинг мөгейин каан.

Хам мээн холумда шакты чештиргеш, судалдан көргеш, иштинде сымыраныр, алганыр эгелээн... Ур-даа болбаанда туда дүшкеш, кадайымнан кедип турган кускулук хүрен тонун үжүлдүргаш, хачы-биле иштин хойнундан эргек бажы хире черин чиге кезип алгаш, холунун дыргаанын каразын база кезип алды, мээн бажым дүгүн, чүрек талазы холумнуң айтыр салаазының дыргаан хачы-биле кескен, кадайымның ол-ла үүлдериби-биле катай дем-не кыысып алгаш кады келген эжиге мени долгандыр түттүрүп турган чанынга улам кес немээш, ол-ла үүлдерни кырынче каггаш, хөөп каан дег дузалакчызын чиге сонгу чүүне үндүрүп каавыт дээш, аббылап чорудукан.

Чаглыг эзтти шаа-биле ийи турган хамның чугаазы доозту хөөнүп, аксы ийиг берген. Серия доктаагаа соонда ам ол-ла, чоочук-херек бүткен дей-дир. Улуг үгбам Үйнүкпаа: «Ажылдың түнелги аазгай болду бе, кырган?» — деп, сонгуургап айтыды, хамыыс бажын чайгаш, доо чок: «Мен шыдаавас-тыр мен, күду-сүнезини шагда-ла эрлик оранында чурттай берген оолдур» бо, көргей-ле силер, бир ай чартык чурттаар кылдыр дилеп кагдым, бодумнуң нүүрүм-биле аан, оон ынай кым-даа хоржок» — дээш, маадырлыг херек кылган дег менден: «Билдің бе, Ондар?» — деп, айтыргаш, күдарап чанныр ирги дээнзиг караан чивеш кылбайн, дорт кайгап олур.

— Кырган башкы дамаларга бүзүреэрим аргажок, ынчангаш чангыс чуурга, херек болза, кажан-даа чарлы берип болур харын, кырган, Чөн кежинн четтиреи салымыдан хамааржыр, ону үе көргүзе бээр — дээш, каттырарымга, туразы улуг хейдир бо, өлүм деп чүвени көөр сен шүве деп кыжангаш, чанынга аксыга берген 150 акшаны бербейн баайн дээнзиг хойлапкаш, кызыл-даваа үне халаан.. Мээн кады кыраанын: «Идиктериңер кезип алынар, хой эдин ап алынар» — деп, турда-ла, хая көрүнмейн, довурак чажыпкаш, дузалакчызын кый деп алгаш, суму даргазы Дакпай акымын барык кожа бажыныче шошкун кире берген. Кежээзинде суму даргазы хооп алган хамыысты Чыргакыга чедирип каарын оглумга сүмелеп чедип келген. А оозу: «Ачамга кыжанган кижи чүве, хоржок мен!» — дээш, идиктерни октап берген, холун чангаан.

УРГАА ХАМНАР АРТЫНЧЫЗЫ

«Сезиктен аарыы, сузуктен экижиир» дижир болгай, бо далчыр хамчыгаш мөнээ карганган боор деп сеткилим эндеевэн, ынчалза-даа сүлдем бедик, сүзүүм улуг, ол шыдаваын билген ийик мен. Ол үеде оглум Сергей мени экиртип аарының болдунар-ла арганарын дилеп турган. Бирле хүн: «Ачай, Чадаананың Хайыраканда хоочун хам бар дижир-дир, Тываның кайыдаа булунарыныче чалалгага барып турар, өттүр сөглээр кижи деп улус мактай-дыр, бажыңын база көрүп алдым,

ыыткыр, таалаңчыг үн-биле алганып эгелээн... Оон сөстерин дыңнап олурарга аай-аай бир-ле шулүглел сагындырар, арттар, сыннар, хемнер, таңды-тайгалар, ай, хүн, адыг-мажаалайлар, морзук, чыланнар, аза-шулбустар дээш чүү адап, дуза дилеп кыйгырбас дээр, аза оранында чеде берген хевирлиг аныяк назынынга, амы-тынынга моондак-доктар боорун оралдашнанар деп чаныып, дилээр сестери кижинин сөөгү чештинер...

Хенертен тура дүшкеш, силерниң өөнерге моон мурнунда хам кижи база келгеи бе деп бистеден айтырды, мен дораан чок деп чажырдым. Өөм эзэн база бадыткады. «Чоп чажырар силер, уруглар? Дее аптараның иштинде кускулук хүрен тонуу чүүтүп эккелем» — деп, калайымга сумеледи, үжеп чыдында: Ол тоонун иштин хойну чиик эвеспе» — деп, доот-ла чугаалады... Шынап-ла, мурнунда хамның кезин каан кезек чеин дораан көргүскеш, каанан турганывысты, дыргаавысты, баш дүгүн, тон эскиин санга салып, өттүткеш, үндүргенин, далчыр хамның чүлгеднин доозаалын чугаалааш, силерниң кыынаже өске ийи кижинин чөвленың чайын турган, өлүр хүнүнерин, үеперни безин ол улуска аазап каан кулугуурдур дээш: «Сүлден бедик, назының үзүн болгаш алырылбаан-дыр сен, дүнмам, кулугурну шүве» — дээш, каттап хамнап эгелээн.

Ам оон алгыжының сөстерин маная бижиири эпчок, сагыжымда хевээр артып калган, сокап кааш, орган улуска шуптувска дынналдыр дуза дилеп чалаарга, чаныырга, дужамык халдадып турар багай хам-дыр көрем деп чугаалааш, хоозун каткы каттыргылаан: «Коланың долганып, күжүн, бөлиин, назының хынап көрүп чордум, мээн барганымыдаа эскеөбес мелегей кулугур-дур. Назыны кыска, ооуу доскут, келип чылын сарыг бүрү халыыаанда аңының бажы хоя бээр көөр силер шүве» — дээн. Шынап-ла, оны хынаар деп честем Дугаржап демлетлеп алган, аксындан дүжүрбейн чораан. ашактын чугаазы шын болганын сүмү даргазы Дакпай Монгуш менээ биллилиг, күжүр катым мөгөйн деп дынналырга, кажыыдалын үлежип, таакпы сунган мен.

Сөөлгү хоглурган хамым ылап-ла бурунгу ургаа хамнарның Тывада чангыс артынчызы, кайы-даа районнарны кезип, чаладып чоруур кижи болган, оон чугаалаан сөзү шупту бадыткаттынган, менээ хамаарыштыр эки чүгүн—хүн үнер чүк, назының узун, бо аарыг амыңга халдап шыдавас, ам эмчиге-даа эмнедир, аржаанга-даа кактырар болзунарза, чүү-даа чүве шупту эм-дом болур, дооразын аштап, арылап, кара сагыштыг чүвелериң четкизиде сөзн бөгүнге чедир эдилеп чораан човуланыңны чүдүүр каан мен, түнелги кестү бээр дээн сестера шупту шын болган.

Буянныг кырганның адын чүгле Сүрүн хам деп хооп эккелген өгүлүмдан дынналан мен, оон айтырары эпчок болгай, хүн ийис. Кадыым эжижип, адаам чиигезе-даа, хамның чагыын ёзугаар Кызылче эмчилээр дээш чоктап ора, бажынынга кире дүшхен мен. «Бурятия кирип чордум, сагыызынар эккелдим, мойнунга чалап ал» дээш, алгаргылааш, баглап тура: «Ойт, чагдатпас-тыр, чүү чалап чоруур кижи